

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТУ
ФАКУЛЬТЕТ БІЗНЕСУ І ПРАВА
КАФЕДРА ПУБЛІЧНОГО І МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА
ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

**ПРАКТИЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРИНЦИПІВ
ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА**

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконав: студент ІІ курсу 12-282Мз групи
Спеціальності: 081 Право
Освітньо-професійної програми «Право»
Гожуловський Олексій Юрійович

Керівник: к.ю.н., доцентка Петренко Н.О.
Рецензент: к.ю.н., доцентка Гавловська А.О.

Херсон – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Загальна характеристика принципів господарського судочинства	8
1.1. Поняття та види принципів господарського судочинства.....	8
1.2. Історичний розвиток принципів господарського судочинства...17	
РОЗДІЛ 2. Поняття та зміст загально-правових та міжгалузевих принципів господарського судочинства	27
2.1. Поняття і значення принципів законності, верховенства права та принципу незалежності суддів і підкорення їх тільки закону.....	27
2.2. Теоретично-правова характеристика інших принципів господарського судочинства.....	35
РОЗДІЛ 3. Основоположні галузеві принципи господарського судочинства	42
3.1. Поняття та зміст принципів процесуальної економії та оперативності, процесуального формалізму та колегіальності.....	42
3.2. Загальна характеристика принципу стимулювання досудового, мирового та арбітражного вирішення спорів.....	52
ВИСНОВКИ	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	69

ВСТУП

Актуальність теми. По мірі просування України на шляху до правової держави дедалі більш вагомою стає роль суду як основного інструменту захисту прав та законних інтересів суб'єктів права. Справедливий оперативний неупереджений доступний суд є однією з найвищих цінностей громадянського суспільства. Не є винятком і господарський суд, який покликаний забезпечити захист прав людини на власність та підприємницьку діяльність. Цим зумовлюється актуальність дослідження принципів у господарському процесі, адже саме вони визначають практичну діяльність господарського суду на засадах верховенства права. Тому задля господарського процесуального законодавства, уведення господарського процесу у загальносвітові традиції судових процедур, визначення поняття, ознак та механізму дії принципів є важливим чинником господарського процесу.

Проблеми, пов'язані з визначенням, застосуванням та дією процесуальних принципів, досліджувалися вченими здебільшого в рамках розгляду загалом державного регулюючого впливу на господарські відносини у працях таких вчених як: М. О. Абрамов, С. В. Васильєв, В. П. Нагребельний, Д. М. Притика, О. П. Подцерковний, В. В. Сухонос, М. К. Треушников, В. Д. Чернадчук та ін. Залишилися нерозкритими питання щодо практичної дії зазначених принципів, їх нормативно закріпленої класифікації та визначення поняття й ознак галузевих процесуальних принципів.

Недостатня дослідженість теоретичних положень процесуальних принципів господарського судочинства та їх змісту, часто існуюча неефективність та невизначеність механізму їх практичного застосування, роблять необхідним переосмислити на науковому рівні поняття, системи та значення принципів господарського процесу з

виробленням відповідних пропозицій з удосконалення положень процесуального законодавства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження ґрунтується на положеннях Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу (прийнята Верховною Радою України 18 березня 2004 р. № 1629-IV), Програми інтеграції України до Європейського Союзу, затвердженої Указом Президента України від 14 вересня 2000 р. № 1072, Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, схваленої Законом України від 21 листопада 2002 р. № 228-IV.

Кваліфікаційна робота виконана згідно напрямів наукових досліджень кафедри публічного і міжнародного права та правоохоронної діяльності: «Адміністративно-правове регулювання суспільних відносин у соціально-економічній, адміністративно-політичній сферах та правоохоронній діяльності» (номер державної реєстрації 0117U001733). Тема кваліфікаційної роботи затверджена Вченою радою Херсонського державного університету (наказ № 1059-Д від 30.10.2020 року) та відповідає тематиці пріоритетних напрямів фундаментальних та прикладних досліджень ЗВО.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є розробка теоретичних положень і практичних рекомендацій, спрямованих на дослідження принципів господарського судочинства.

Для досягнення мети дослідження необхідно було вирішити такі завдання:

- визначити поняття та види принципів господарського судочинства;
- дослідити історичний розвиток принципів господарського судочинства;

- проаналізувати поняття і значення принципів законності, верховенства права та принципу незалежності суддів і підкорення їх тільки закону;

- надати теоретично-правову характеристику інших принципів господарського судочинства;

- визначити поняття та зміст принципів процесуальної економії та оперативності, процесуального формалізму та колегіальності;

- проаналізувати загальну характеристику принципу стимулювання досудового, мирового та арбітражного вирішення спорів.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, які виникають у зв'язку із застосуванням принципів господарського процесу.

Предметом дослідження є практичні та теоретичні аспекти принципів господарського судочинства.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження складають загальнонаукові та спеціальні методи: діалектичний, формально-логічний, порівняльно-правовий, історико-правовий, формально-догматичний, а також метод системного аналізу. За допомогою діалектичного методу досліджується формування і розвиток принципів господарського процесу. Пізнання процесуальних принципів здійснювалося у два етапи, використовуючи логічний прийом руху від абстрактного до конкретного. На першому етапі досліджувалася сутність процесуальних принципів, на другому етапі було проведено аналіз галузевих принципів господарського процесу.

Історико-правовий метод дозволив проаналізувати процесуальні принципи в історичній ретроспективі. Порівняльно-правовий метод застосовувався при вивченні іноземного досвіду нормативного закріплення принципів судочинства та співставленні його з національним досвідом.

Системний метод дозволив установити місце норм, що закріплюють господарсько-процесуальні принципи в загальній системі

норм процесуального права. Емпіричний метод застосовувався при огляді судової практики з питань реалізації принципів господарського процесу.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що робота є одним із перших комплексних науково-теоретичних і практичних досліджень принципів господарського судочинства в умовах сучасних реалій. За результатами дослідження сформульовано та обґрунтовано низку концептуальних положень, що характеризуються науковою новизною і мають важливе теоретичне та практичне значення.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що висновки і пропозиції, викладені в роботі, можуть бути використані для вдосконалення чинного законодавства, а також у подальших наукових розробках із питань державного регулюючого впливу на господарське-процесуальне законодавство. Окремі висновки можуть бути підставою для внесення відповідних змін і доповнень до Господарського процесуального кодексу України та інших нормативно-правових актів. Матеріали дослідження можуть бути використані в навчальному процесі при читанні лекцій та проведенні практичних занять з курсу «Господарське процесуальне право», при написанні наукових праць: статей, доповідей.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дослідження відображені в тезах доповідях на I Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Роль інтеграційних процесів у формуванні національних правових систем» та Альманасі «Магістерські студії ХДУ».

Публікації. Основні висновки, теоретичні положення й рекомендації дипломної роботи містяться у двох тезах доповідях на теми «Щодо принципів господарського судочинства» та «Історичний розвиток принципів господарського судочинства».

Гожуловський О.Ю. Щодо принципів господарського судочинства. Матеріали I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (10-11 квітня 2020 року). Том I. Херсон: Херсонський державний університет, 2020. С. 201-203.

Гожуловський О.Ю. Історичний розвиток принципів господарського судочинства. Магістерські студії. Альманах. Вип. 20. Херсон. ХДУ, 2020.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, що включають шість підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Повний обсяг роботи становить 73 сторінки. Список використаних джерел складається з 47 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИНЦИПІВ ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА

1.1. Поняття та види принципів господарського судочинства

Будь-які реформи, які здійснюються в державі, так чи інакше стосуються судової діяльності. Господарському процесу притаманні фундаментальні засади (принципи), які визначають його зміст та діяльність. Досліджує, розвиває та вивчає зазначені принципи господарське-процесуальне право. Основу такого процесу у сфері здійснення правосуддя в господарських справах повинні складати принципи господарського процесуального права. Саме вони утворюють той осередок, навколо якого повинні створюватися та функціонувати норми господарського процесуального права України.

За своєю юридичною природою принципи господарського процесу є нормами права, які відрізняються від звичайних норм більш загальним характером. Принципи права втілюють суспільні уявлення про право як суспільну цінність, про властивості, якими народ наділяє право як соціальний регулятор.

«Принципи господарського судочинства є конкретизацією таких правових уявлень суспільства щодо побудови та повноважень господарського суду, правового статусу його учасників» [1, с. 102]. Керуючись принципами, можна оцінити діяльність суду, учасників процесу, оскільки їх діяльність повинна відповідати перш за все принципам. Одночасно вони слугують необхідною умовою вдосконалення чинного господарського процесуального законодавства, діяльності судових органів.

Проблему визначення поняття та змісту принципів господарського процесу досліджували Д.М. Притика, С.В. Васильєв, В.К. Мамутов, В.Д. Чернадчук, В.В. Сухонос, В.С. Щербина, М.І. Титов та ін. [9, с. 55].

Удосконалення та розвиток господарського процесу вимагає оновлення його змісту, організаційних форм і методів функціонування. Не остання роль у цих процесах відводиться і тим основоположним засадам, на яких будується господарське судочинство і його діяльність, – принципам. Їхня особливість полягає у закріпленні фундаментальних положень, що визначають зміст правосуддя і є критерієм правомірності поведінки учасників правовідносин, що виникають у сфері правосуддя.

Безумовно, принципи права – неодноманітне й неоднозначне явище, до дослідження і характеристики якого можна і треба підходити з різних сторін та точок зору. Проте бажано та доцільно все ж внести в поняття, визначення та зміст принципів, що діють у тій чи іншій сферах, якусь одноманітність, послідовність та притаманність.

Аналізуючи різноманітні роботи і дослідження багатьох науковців у сфері права та господарського процесу, можна з упевненістю говорити про те, що на сьогодні не досягнуто єдності думки з такого питання, як дефініція поняття принципу господарського процесу. Разом з тим норми-принципи господарського процесу закріплено у Господарському процесуальному кодексі України та Законі України «Про судоустрій і статус суддів», що зумовлює їх перспективність як предмету наукових досліджень.

Кожний із цих принципів знаходить своє закріплення й вираження, як правило, не в одній, а в декількох правових нормах і найчастіше в процесуальних, які характеризують зміст даного принципу. Тому для правильного розуміння змісту певного принципу потрібно

проаналізувати всі правові норми, у яких відображено основні положення господарського судочинства.

«Принципи господарського процесуального права – це його фундаментальні положення, основоположні правові ідеї, які визначають таку побудову господарського процесу, що забезпечує винесення законних та обґрунтованих рішень» [13, с. 12]. Принципи слід вирізняти серед інших правових загальних теоретичних категорій, зокрема аксіома, презумпція та ін. Так специфічною державно-правовою конструкцією юридичних знань є юридичні аксіоми. Юридична аксіома – це правове положення, істинність якого перевірена часом і яке є відправною точкою юриспруденції. Наприклад, такою є аксіома силогізму: те, що належить роду, належить також виду та індивіду; ознака ознаки речі є ознакою самої речі; усе, що стверджується (або заперечується) щодо певної множини предметів, стверджується (або заперечується) щодо будь-якого предмета, який належить до цієї множини. Презумпція – це загальне правило, що відображає стійкі, неодноразові зв'язки між юридичними фактами. За наявності встановлення одного з фактів, зв'язок яких виражено презумпцією, можна зробити висновок про існування іншого факту. Презумпції відмітні статичним характером.

Вони є правильними для більшості виражених у презумпції випадків, але не виключені й винятки. Правова презумпція – це закріплене в законі правило, яке передбачає наявність або відсутність фактів до подання доказів протилежного (спростовна презумпція) або забороняє їх спростування (неспростовна презумпція). Це правило застосовується лише при достовірному встановленні юридичного факту, з яким закон пов'язує презумпцію. Правова презумпція враховує реальні зв'язки і залежності і тому правильно відображає переважну більшість ситуацій, на які розрахована в кожному конкретному випадку. Заслуговує на увагу думка про те, що правові презумпції та аксіоми – не

є законодавчими нормами, а специфічними різновидами правил (принципів), вироблених у ході тривалого розвитку юридичної теорії та практики. «Будучи продуктом досвіду, вони відіграють важливу регулятивно-організуючу роль у сфері правотворчості, правозастосування, судової, прокурорської та слідчої діяльності, впливають на становлення і розвиток правосвідомості, зміцнення законності» [7, с. 200].

Значення принципів господарського процесуального права полягає в тому, що вони є орієнтиром у нормотворчій діяльності при вдосконаленні господарського процесуального законодавства; дозволяють господарському суду забезпечити повне з'ясування господарського процесуального законодавства та правильне його застосування згідно з дійсним змістом. Позитивною є думка про те, що «суд є гарантією недопущення щодо суб'єкта господарювання актів чиновницького свавілля, зумовлених особистими або корпоративними» [16, с. 33].

Учені-господарники під принципами розуміють провідну ідею, керівні засади правового регулювання тих чи інших відносин та об'єктивно зумовлені основи, згідно з якими формується правова система в цілому та здійснюється правове регулювання.

Уявляється, що всі зазначені думки щодо принципів є важливими та розкривають ознаки, які притаманні принципам, а саме: універсальність, значущість, першооснова тощо.

Принципи господарського процесуального права виявляються як в окремих нормах загального змісту, так і в процесуальних нормах, які містять гарантії реалізації на практиці загальних правових приписів. Поняття «принцип» має латинське походження і в перекладі на українську мову означає «основа», «першооснова», що означає основні, найзагальніші, вихідні положення, засоби, правила, що визначають

природу і соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості.

Виходячи з лексичного значення цього слова, принципами господарського процесуального права (процесу) називають фундаментальні його положення, основоположні правові ідеї, закріплені в нормах права найбільш загального характеру.

Проблему принципів господарського судочинства зараховують до однієї із центральних, які досліджувалися наукою господарського (раніше – арбітражного) процесу. «Сучасна юридична наука відмітна різноманіттям думок щодо поняття, кількості, класифікації, назви та змісту принципів господарського процесу як основних положень, що у своїй сукупності характеризують найсуттєвіші риси процесу, а також зміст та призначення його основних інститутів» [13, с. 67].

Розглядаючи принципи, слід зазначити, що досить умовно, але все ж таки виділяються принципи господарського процесу і принципи господарського судочинства та принципи господарсько-процесуального права. Причому необхідно враховувати, що поняття процесу в його загальноприйнятому значенні є суттєво ширшим за його поняття в юридичній науці.

Розгляд справи в господарському процесі послідовно проходить кілька стадій. Натомість стадії проходження справи не є однаковими для різних видів провадження. По суті справи, стадії господарського процесу мають цілісний вигляд лише у контексті руху справи по інстанціях. Таким чином, процесуальні принципи по-різному діють на стадіях господарського процесу, а деякі взагалі притаманні окремим його стадіям, звідси можливо виокремити окремі стадії, такі як досудове врегулювання господарських спорів, стадія третейського судочинства та стадія виконання рішень третейського суду.

Під принципами господарського процесу розуміють основні засади (загальні керівні положення), що визначають характер організації

господарського суду та його діяльності щодо здійснення правосуддя в господарських відносинах.

Проте є вчені, які під принципами господарського процесу розуміють закріплені в законодавстві загальні керівні положення про господарські суди, що відображають найбільш важливі якісні особливості цієї процесуальної системи, визначають сутність і призначення всіх її інститутів і правил судового розгляду спорів.

Принципи є правовими ідеями, які пронизують усе право в цілому чи окремі групи правових норм, інститутів чи галузей права. «Це ті ідеї, які надають праву єдність змісту» [25, с. 44].

Проте не можна вважати юридичні принципи просто абстрактними явищами, оскільки вони відповідають певним реальним відносинам. Залишаючись ідеєю, науковий принцип разом із тим має свою матеріальну основу й тому не залежить від суб'єктивізму людей. Якщо люди хочуть досягнути найкращого використання того чи іншого явища (наприклад права), то їм слід розкрити принципи цього явища, які дійсно йому належать.

Поняття принципів процесуального права є вирішальним «статичним», а зміст є категорією динамічною, бо постійно змінюється та доповнюється з метою вдосконалення структури та діяльності господарського судочинства.

Господарський процесуальний кодекс України в ч. 3 ст. 2 містить перелік принципів господарського судочинства, а саме 1) верховенство права; 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 4) змагальність сторін; 5) диспозитивність; 6) пропорційність; 7) обов'язковість судового рішення; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи; 9) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у визначених законом випадках; 10) розумність строків розгляду справи судом; 11)

неприпустимість зловживання процесуальними правами; 12) відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення.

Класифікацію принципів господарського процесуального права можна проводити за різними критеріями, що певною мірою носить суб'єктивний характер. Підтвердження цьому – різні точки зору на проблему класифікації принципів. Однак слід мати на увазі, що будь-яка класифікація принципів господарського процесуального права умовна, оскільки вони взаємопов'язані і взаємозумовлені. «Водночас класифікація принципів дає можливість визначити роль, місце і значення кожного з них» [27, с. 188].

Найбільш поширеною є класифікація процесуальних принципів залежно від об'єкта регулювання. На підставі цього виділяють дві групи принципів: принципи, які визначають організацію й устрій господарського суду (організаційні принципи) та принципи, які регулюють діяльність господарського суду (функціональні принципи).

Зазначені принципи ще поділяють на принципи судоустрою та принципи судочинства.

Принципами судоустрою, що визначають побудову системи господарських судів, є: здійснення правосуддя виключно судом; незалежність суддів і підкорення їх тільки Конституції України і законові; гласність розгляду справ; державна мова судочинства; рівність учасників господарського процесу перед законом і судом; обов'язковість виконання рішень суду.

Усі ці принципи перебувають у взаємозв'язку, тому нерідко один і той же принцип виступає як організаційний, так і функціональний. Тому твердження, що немає тільки організаційних або функціональних принципів, є правдивим, і такий поділ є досить умовним. Традиційною вважається класифікація принципів за джерелами їх нормативного

закріплення. Ряд учених-процесуалістів, які дотримуються даної класифікації, вважають її найбільш прийнятною і практичною.

Відповідно до цієї класифікації виділяють принципи, закріплені в Конституції України, та принципи, закріплені в законодавстві про судоустрій і судове провадження.

Класифікація принципів господарського процесуального права за джерелом їх закріплення (а саме виокремлення конституційних принципів) має певний сенс, оскільки вказані принципи впливають на весь зміст господарсько-процесуального права, тому що Конституція України – це юридична база для всього законодавства. Однак виокремлення конституційних принципів не означає пониження інших, не сформульованих у Конституції. Усі принципи є однаково важливими та обов'язковими [34, с. 115].

Система принципів господарського процесу має певні особливості. У зв'язку із цим не можна повністю погодитися із О.А. Беляневич, яка зазначає про умовність визначення поняття принципів господарського процесу, посилаючись на те, що принципи судочинства єдині для всіх видів процесу та пошук якихось особливих галузевих принципів у господарському процесуальному праві і тим більше принципів його окремих інститутів видається до певної міри схоластиком. Принципи господарського процесу є самостійними правовими категоріями, які відбивають його спеціалізацію та направленість. Як буде показано далі, визначення галузевих принципів господарського процесу, тобто притаманних саме цій галузі судочинства, та їх регулятивне значення наочно підтверджують необхідність визначення принципів господарського процесу.

Також виділення цих принципів надає можливість виокремити та наситити своєрідністю, зумовленою специфікою застосування під час відправлення правосуддя, загальних принципів господарського процесу, які прямо чи опосередковано впливають із норм чинного

законодавства, зокрема: принцип верховенства права, який може відбуватися тоді, коли в межах закону є можливість обирати той чи інший (найбільш справедливий) варіант рішення. З цим принципом пов'язаний принцип неодноманітності, який дозволяє сторонам господарського спору визначити самостійно спосіб захисту порушеного матеріального права. Можливо виділити принцип господарсько-процесуальної юрисдикції, який визначає спеціалізацію господарського процесу та підсудність справ, та принцип послідовності, який передбачає визначення й проходження всіх стадій і проваджень у господарському процесі під час розгляду справи. «У літературі також визначено для господарського процесу принцип добросовісності як спеціальний принцип господарського процесу, що спрямований на удосконалення в частині обсягу та порядку використання учасниками процесу своїх процесуальних прав та на заборону зловживання зазначеними правами» [39, с. 34].

На нашу думку, класифікація принципів дозволяє повніше розкрити зміст та ознаки кожного, виокремити його практичну роль у господарському процесі.

На підставі вищезазначеного можливо зробити такі висновки:

1) виділення процесуальних принципів у групи та їх класифікація за їх якісними та змістовими критеріями дають можливість більш глибоко й детально їх дослідити та вивчити, а також сприятимуть вивченню тотожних процесуальних норм як із боку протиставлення і співвідношення, так і з боку їх діалектики та взаємозв'язку;

2) дослідження та аналіз існуючих принципів надасть можливість надати їм оцінку в ході практичного їх застосування та допоможе виявити нові, оскільки система принципів господарського процесу не є остаточною та вичерпною, а є динамічним процесом;

3) неухильне дотримання і законодавче вдосконалення повноти закріплення і дії принципів господарського процесуального права є

важливою гарантією посилення законності як невід'ємної частини функціонування правової держави і демократичного правопорядку;

4) серед загальноправових принципів, крім демократизму, гуманізму і законності, які традиційно виділяються в літературі, потрібно розглядати й такі принципи, як принципи свободи, справедливості і рівності та верховенства права;

5) доречним є доповнення ГПК України статтею, яка б містила невичерпний перелік принципів (засад) господарського процесу.

1.2. Історичний розвиток принципів господарського судочинства

Принципи господарського процесу пройшли довгий історичний шлях становлення, формування та закріплення та тісно пов'язані з історією виникнення й розвитку господарського судочинства взагалі. Тобто вони є вирішальним кроком і загальними засадами господарського судочинства, його першоосною. Тому уявляється доречним провести історичний екскурс та дослідження принципів у сукупності зі становленням, розвитком та реформуванням господарського процесу. Насамперед з'явилися загальноправові процесуальні принципи, на яких базується судочинство, а саме: розгляд та вирішення справ виключно судами, законність, незалежність суддів та підкорення їх закону, гласність судового процесу та ін. [47, с. 67].

Розвиток системи господарської юрисдикції в Україні тісно пов'язаний з Росією, який завершився перетворенням органів державного арбітражу на систему арбітражних судів, а потім господарських судів, та відображає процес становлення незалежної й ефективної судової влади.

Історія становлення, формування та виокремлення господарських судів давня та різноманітна та бере початок від Стародавнього Риму.

Майже за півтисячоліття до нашої ери було прийнято відомі Закони XII таблиць, в яких викладено початкові правові засади організації громадянського суспільства. Як наголошував видатний вчений О. Підпригора, протягом тисячоліття ці засади розвивалися, набувши згодом досконалої системи римського приватного права. Вершиною його розквіту було III ст. нашої ери. Римлянам вдалося досягти таких висот правової культури, які здатні слугувати людству і в наші часи. Виникнення юридичного процесу і відповідно юридичної процесуальної форми значною мірою пов'язують із виникненням державного суду в Римі, який виник разом з утворенням державних органів, оскільки був і залишається складовою державного апарату. Дійсно, господарський процес має особливу процесуальну форму, яка теж має своїм підґрунтям відповідні принципи. Слід погодитися з думкою про те, що процесуальна форма являє собою особливу юридичну конструкцію, що втілює принципи найбільш доцільної процедури здійснення певних повноважень [46, с. 67].

Поширення комерційних судів в Росії відмітно з початку XIX ст. Перший комерційний суд, що вирішував торговельні спори, був заснований губернатором Новоросії герцогом Рішельє в Одесі в 1808 р. за аналогією з подібними судовими установами, які існували в ту епоху у Франції. Організацію, компетенцію і порядок розгляду справ Одеського комерційного суду регламентував «Статут судочинства у комерційних судах». Статут мав положення щодо підсудності справ, виклику та явки до суду, відводу судді та членів суду, порядку слухання справи, можливості передачі спору на новий розгляд третейського суду, рішення суду та його виконання, тобто за змістом статут цей є надзвичайно близьким до сучасних норм господарського судочинства та містив його основні засади.

Указом імператора Миколи I від 14 травня 1832 р. було затверджено Установи комерційних судів і Статут торгового

судочинства, які діяли аж до 1917 р. «Після введення в дію судових статутів (включно Статут цивільного судочинства) у 1864 р. всі види торговельних судів, за винятком комерційних, було скасовано» [47, с. 33].

Протипи господарських судів існували наприкінці ХІХ ст. у Західній Україні. Так у 1896 р. у Галичині – у Львові та Кракові – було створено промислові суди, які розглядали спірні питання між підприємцями і робітниками, а також робітниками одного підприємства. У Дрогобичі діяв третейський суд взаємодопомоги гірничих товариств.

У літературі виділяють законодавство про судоустрій та судочинство в період гетьманату Павла Скоропадського, який і сьогодні викликає великий інтерес та неоднозначні оцінки серед науковців. Відхід від політики Центральної Ради, спрямованість на монархічну форму правління, застосування авторитарних методів управління здійснювалися водночас з урахуванням національної державної традиції.

О. Тимошук зазначає, що проголошення П. Скоропадським урядового курсу на ринкову економіку означало кардинальну зміну державних ціннісних пріоритетів. «Гетьманський уряд постав перед необхідністю вжиття непопулярних дій, зокрема адміністративного і кримінального примусу, що відразу заклало зовнішню очевидність суперечностей між його деклараціями і засобами їх досягнення, робило владу гетьмана вкрай вразливою з боку опозиційних висловлювань» [45, с. 190].

Зміни стосувалися різних аспектів правового регулювання суспільного життя, зокрема це й організація та діяльність судових органів і здійснення судочинства. Основи судової системи було визначено в «Законах про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 р. Усі судді, а також особи, що мали бути прийняті на судові посади, давали присягу такого змісту: «Урочисто обіцяю додержувати вірності Державі Українській, твердо виконувати її закони, чинити

справедливий суд, як совість мені каже і завжди поводитись відповідно з гідністю свого стану».

Уявляється, що таким чином формувалися та діяли принципи оскарження судового рішення та принцип незалежності суддів.

Узагалі принцип оскарження має цікаву історію. На світанку історії усіх народів Європи суд був суспільною публічною установою, рішення якої було остаточним й жодному оскарженню не підлягало, навіть якщо було неправосудним. Так, за правилами ранньоримського легісакційного процесу незадоволений рішенням суду позивач або відповідач могли лише подати позов проти судді, який постановив неправосудне рішення, але зобов'язані були спочатку виконати його присуд. Ця характерна риса зберігалась і в класичному (формулярному) процесі у Стародавньому Римі, де все ще не було вищих і нижчих судових інстанцій. «Однак по мірі становлення державного апарату як інституції, відокремленої від громади, державна влада по суті привласнила собі суддівські функції, оскільки суд був, можливо, найвпливовішим управлінським інструментом у керівництві суспільством» [8].

Суд поступово втратив своє становище як істини в останній інстанції щодо конкретної юридичної справи, а центральна влада закріпила за собою право ревізувати його рішення. Оскільки інститут апеляційного оскарження ще не був винайдений, скасування або зміна рішення покладалась на той же суд, що постановив первинне рішення. Як уявляється, апеляційний спосіб оскарження міг виникнути тільки тоді, коли центральна державна влада уже зміцніла настільки, що змогла підкорити своєму контролю суд громади або навіть замінити його своїми установами, улаштованими на основі ієрархічного підпорядкування, тобто підпорядкування нижчих судів вищим.

У Римській імперії відбулося суміщення судових і адміністративних функцій у руках одного адміністративного органу

(магістрату), а процес остаточно втратив характер суспільного інституту (недаремно він отримав назву екстраординарного). Тепер адміністративна влада отримала право втручатися до дій всіх посадових осіб, включно й суддів. Зацікавлена особа могла клопотатися про розгляд оскарженого рішення; прохання про таке втручання називалася апеляцією (appellatio від appellare – закликати). Саме в цей час, наприкінці III ст. нашої ери, у римському процесі виник інститут оскарження у формі апеляції [27, с. 223].

Виниклий у Стародавньому Римі інститут апеляційного оскарження виявився вдалим інструментом по-перше, керівництва судом з боку центральної державної влади, по-друге, пройшов апробацію як засіб подолання непробудних рішень нижчих судів. Зрозуміло, що такі властивості апеляції зумовили її подальший розвиток у судоустрої та цивільному судочинстві.

Як приклад, можна навести розвиток судочинства у германських народів. Германські держави та державні утворення повною мірою сприйняли норми римського права за доби високого середньовіччя. До цього часу існувало судоустрій та судочинство були підпорядковані звичаєвому праву. Але уже в XIV ст. воно не могло задовольнити зростаючі потреби суспільства у захисті, перш за все, господарських відноси, що зумовило рецепцію римського права в його посткласичному (імперському) варіанті. Останнє зумовило появу інституту апеляції, який замінив відомий й германським народам спосіб оскарження, що полягав у поданні позову зацікавленою особою проти судді, який постановив неправосудне рішення. «У такому випадку можна було вимагати його перегляду іншими суддями. Із запровадженням апеляційного порядку оскарження суддя був позбавлений функції право творення і віднині мав застосовувати до конкретного випадку уже існуючу норму» [27, с. 226].

Таким був вплив римського права на розвиток інституту апеляційного оскарження в судочинстві країн Західної Європи при

одночасному збереженні своєрідності національних судових правових систем.

Поступово йшов розвиток саме спеціалізації судового розгляду справ та з'являлися міжгалузеві та галузеві процесуальні принципи. На жаль, зазначене законодавство не містило окремих положень щодо господарського судочинства, однак судова система хоч і базувалася на нормах колишньої Російської імперії, уже мала чітко визначені риси національної державності. У «Законах про тимчасовий державний устрій України» в кількох статтях було зафіксовано принципи судової недоторканності особи, що ґрунтувалися на загальносвітових досягненнях правової думки того часу. Фактично головний сенс гетьманських реформ у галузі юстиції полягав у налагодженні традиційної російської моделі судоустрою. Реформування судової системи не торкалося загальних принципів російського судоустрою і судочинства, визначених у другій половині XIX – на початку XX ст.

Кількість комерційних судів збільшувалася, але до початку XX ст. їх залишилося тільки чотири – у Москві, Петербурзі, Варшаві й Одесі. Досвід їх роботи показав, що торгові справи цілком можуть бути розв'язані і загальними судами. Як свідчив російський вчений Є.В. Васьковський, шкода, завдана подвійністю судів, тим є більшою, що комерційні суди автономні, одні й ті ж закони тлумачилися не завжди однаково і однорідні справи вирішувалися по-різному. «Такі суперечності в судовій практиці, на думку Є.В. Васьковського, підривали єдність правопорядку та порушували принцип рівності громадян перед законом» [40, с. 122].

У 20-ті рр. в період нової економічної політики в рамках загальної судової системи діяли арбітражні комісії, до підсудності яких належали справи у спорах між державними підприємствами та установами.

У 1931 р. створено систему органів державного арбітражу, яка виконувала різні функції та ліквідувала арбітражні комісії. Перше

положення про державний арбітраж було затверджено постановою ЦВК і РНК СРСР від 3 травня 1931 р. Зазначене виділило принцип здійснення правосуддя виключно судами.

З метою захисту демократичних прав трудящих та для наведення порядку на території Закарпатської України, 12 січня 1945 р. Народна рада видала декрет чис. 33 «Про організацію судових органів Закарпатської України». Найвищою судовою інстанцією Закарпатської України був Вищий Народний суд, який знаходився у м. Ужгород і поширював свою діяльність на всю територію краю. Тобто діяв принцип оскарження [40, с. 168].

Розвивався та діяв принцип колегіальності. Оскаржені вироки і рішення Народних судів згідно з § 9 розглядав Вищий Народний суд як суд другої інстанції у відповідній колегії (з кримінальних чи з цивільних справ) у складі трьох постійних суддів. Касаційна колегія Вищого Народного суду розглядала кожну справу, що надійшла на розгляд у повному обсязі, і виносила остаточні рішення. Вона мала право: відхилити касаційну скаргу або касаційний протест і залишати вирок або рішення в силі; змінити вирок Народного суду, але лише у бік полегшення кари; змінити рішення Народного суду по цивільній справі і справу вирішити по суті відповідно до тих доказів, які були в справі; скасувати вирок або рішення народного суду і справу передати на новий розгляд в іншому складі суддів, скасувати вирок народного суду і закрити справу.

Судді, згідно з § 13 декрету, «є незалежними, підкоряються тільки закону і керуються своєю совістю». Такий (§ 14) зазначав, що «судочинство ведеться українською мовою при рівноправності руської мови з забезпеченням перекладачів для тих, які не володіють цими мовами».

Отже слід погодитися з думкою про те, що декрети Народної Ради про судоустрій Закарпатської України відображали досвід судового

будівництва в СРСР та містили основні принципи організації і діяльності радянських судово-прокурорських органів [28, с. 10].

Також виникали та діяли такі галузеві процесуальні принципи, як принцип мирного та арбітражного (третейського) вирішення спорів. Третейський розгляд у нашій країні має тривалу історію. Про третейське судочинство є згадки у давньоруських літописах. За твердженням історика третейських судів А. І. Віцина, «що суд посередників, приватних осіб, передував суду громадської влади» та «третейський суд – первісна форма суду, загальна для багатьох народів». Далі пошуки ефективного механізму альтернативного вирішення спорів, який дозволив би розвантажити державну судову систему, велися в Росії юристами протягом майже двох століть. Про це красномовно свідчить той факт, що тільки в період з 1734 по 1831 рр. в Росії було ухвалено більше 20 законодавчих актів, що регламентували розгляд і вирішення спорів по справедливості за існуючими звичаями у третейських 36 судах, процедуру їх створення та порядок функціонування. Щоправда, усі вони базувалися на статтях Соборного Уложення «Про третейський суд» 1649 р. [25, с. 321]

Через велику кількість та подекуди суперечливість нормативних актів щодо третейського судочинства користуватися ними на практиці було дуже важко. Несистематизованість нормативних джерел створювала складнощі як для сторін третейського розгляду, так і для самих третейських суддів, а також і для державних органів, що здійснювали примусове виконання їхніх рішень. Ці проблеми певною мірою були усунено 15 квітня 1831 р., коли імператором Миколою I було затверджено Положення про третейський суді.

Інститут мирової угоди був включений до законодавства Російської імперії у XVIII ст. Запровадження інституту в правову систему стало результатом розвитку інституту банкрутства. Норми, присвячені йому, можна зустріти в Руській правді Ярослава Мудрого.

Потім приймався ряд інших правових актів, які регулювали діяльність державного арбітражу, останніми з яких були Закон СРСР «Про державний арбітраж в СРСР» від 30 листопада 1979 р. і Правила розгляду господарських спорів державними арбітражами, затвердженими 5 червня 1980 р. Радою Міністрів СРСР [28, с. 20].

На початку становлення української держави було прийнято низку нормативно-правових актів, які відображають становлення й формування господарської процесуальної юрисдикції та базуються на принципах судочинства. В Україні до 2002 р. діяв Закон УРСР «Про судоустрій України» 38 від 5 червня 1981 р., який містив основні принципи судочинства, що поширювались і на господарські суди. Практично ці принципи перейшли і в новий Закон України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р., який втратив чинність у зв'язку з прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р.

4 липня 1991 р. було прийнято Закон УРСР «Про господарські суди», який діяв протягом десятиліття. Стаття 4 зазначеного закону містила вичерпний перелік принципів організації і діяльності господарського суду. 6 листопада 1991 р. було прийнято Арбітражний процесуальний кодекс України, який на сьогодні діє з новим найменуванням (надалі – ГПК України). Зазначений документ не містить переліку принципів господарського процесу, а визначає їх в окремих статтях, які будуть досліджені далі у тексті роботи.

На підставі проведеного вище аналізу історичного шляху господарського процесуального судочинства взагалі та його принципів зокрема, їх основних засад можливо зробити такі висновки: виникнення та створення спеціальних судових господарських (арбітражних) органів відповідало економічним потребам держави, вони були одним із необхідних спеціальних державних інститутів, що забезпечували ефективний розвиток економічних відносин, вони сприяли поширенню

економічного впливу регіону на світовий ринок як засіб правового забезпечення участі держави у світовому товарообігу, вони упорядкували ринкові відносини, захищали торгово-промислові економічні інтереси, сприяли економічному розвитку держави, оздоровленню міжнародних торговельних зв'язків [28, с. 45].

Загальною проблемою сьогодення, яка широко обговорюється, є корумпованість влади, у тому числі і судової системи. Одразу постає запитання: «Чому така ситуація склалася в нашій державі?» Позитивною та сприятливою є така думка, що це просто малорозвинена правова свідомість суспільства. Здорова, розвинена правосвідомість членів суспільства, зокрема суб'єктів господарювання, є важливим аспектом для вдосконалення законодавства, адже такі особи є первинними суб'єктами господарського процесу і ніхто краще за них не знає, як зробити господарську систему ефективним елементом соціально-економічного розвитку держави і суспільства. Такі суб'єкти повинні розуміти, що є правомірним і неправомірним. Господарюючі суб'єкти повинні усвідомити, що свою правову свідомість, правову культуру, правову ідеологію, необхідно вдосконалювати, розвивати.

Отже, дослідження історії розвитку принципів господарського судочинства має велике позитивне інформаційне та порівняльне значення, що дозволяє виявити подальші шляхи реформування й удосконалення роботи господарських судів.

РОЗДІЛ 2

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ЗАГАЛЬНО-ПРАВОВИХ ТА МІЖГАЛУЗЕВИХ ПРИНЦИПІВ ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА

2.1. Поняття і значення принципів законності, верховенства права та принципу незалежності суддів і підкорення їх тільки закону

Господарський процес насамперед базується на загальноправових принципах, які є визначальними головними нормами-принципами права та основою системи права України. Зазначені принципи є фундаментальними, визначають і коригують дію інших принципів (міжгалузевих і галузевих) та надають можливість забезпечувати права й свободи громадян, однакове їх розуміння і правозастосування при зверненні до господарського суду.

Стаття 129 Конституції України закріплює основний загальноправовий принцип – це принцип законності [18, с. 39]. Преамбула та ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та ст. 4 ГПК України містить положення щодо змісту принципу законності, але прямо його не визначає.

У літературі принцип законності активно досліджується, автори визначають його сутність та складові, що є предметом їх дискусій.

Законність – фундаментальна категорія всієї юридичної науки і практики, а її рівень і стан служать головними критеріями оцінки правового життя суспільства, його громадян.

З одного боку, законність як загальноправовий принцип інтегрує взаємозв'язки нормативних елементів права, з іншого – є загальною вимогою до поведінки усіх суб'єктів права і відображає ставлення суспільства до правових вимог. Тому зміст категорії законності

розглядають у трьох аспектах: а) у плані «правового» характеру суспільного життя, б) з позицій вимог загальної поваги до закону і обов'язкового його виконання всіма суб'єктами, в) під кутом зору вимоги реального забезпечення прав та законних інтересів людини і громадянина та підтримання правопорядку. Нерідко законність визначають як комплексне політико-правове явище, що відбиває правовий характер організації громадсько-політичного життя, зв'язок права і державної влади. Ще Аристотель уважав законність ознакою найкращої державної форми – політії. При цьому принцип виступає як ідеальна форма законності – дотримуватись норм права повинні всі.

Отже, законність – державно-правовий режим дотримання та виконання правових приписів усіма суб'єктами права, що уможливорює безумовний захист особистості від владного свавілля, суспільства – від анархії, насильства, хаосу, безладу.

«В. Васильєв зараховує законність до загальнодержавних, політичних принципів, який водночас не втрачає самостійних правових гарантій у судочинстві. Законність – складне і багатогранне соціальне явище» [16, с. 108]. Незважаючи на це, можна виділити найбільш суттєві риси законності:

1) загальність вимоги дотримуватися і виконувати державні закони;

2) реалізація усіх державно-владних функцій виключно на підставі законів за умов чіткого дотримання посадовими особами прав громадян і гарантій від необґрунтованого притягнення їх до відповідальності або незаконного позбавлення тих чи інших благ;

3) рішуче припинення всіх порушень закону, від кого б вони не виходили, забезпечення невідкладної відповідальності за ці порушення. Також слід погодитись з автором про те, що принцип законності охоплює як матеріальне, так і процесуальне право. Його проголошення

як однієї з основ діяльності господарських судів означає визнання останніх дійсно органами правосуддя у сфері економічних відносин.

Принцип законності означає, що при розгляді та розв'язанні справи господарським судом має бути дотримана встановлена законодавством процесуальна форма його діяльності. Процесуальна форма діяльності господарського суду встановлює порядок визначення осіб, які беруть участь у справі, порушення провадження, повідомлення та викликів учасників, підготовки справи до судового розгляду, ведення справи, винесення рішення тощо. «М.В. Баглай і В.О. Туманов визначають законність як неухильне дотримання конституції і законів, а також виданих відповідно до них інших правових актів усіма органами державної влади, місцевого самоврядування, посадовими особами, громадянами та їх об'єднаннями» [16, с. 110].

Правильному застосуванню закону завжди передує процесуальна діяльність сторін і господарського суду, пов'язана з установленням підстав виникнення, зміни або припинення суб'єктивних прав і обов'язків сторін, тобто юридичних фактів. Цей процес передбачає як установлення фактів, з якими сторони пов'язують виникнення, зміну чи припинення права, так і правову оцінку встановлених фактів.

На нашу думку, принцип законності є загальноправовим принципом, який притаманний усім правовим діям, конструкціям та поняттям, який має практичну цінність при реалізації будь-якого правового явища.

У літературі жваво обговорюється питання про співвідношення принципу законності та верховенства права, чи тотожні ці поняття, чи мають просто спільні риси, чи докорінно вирізняються один від одного.

Стаття 8 Конституції України визначає, що в Україні визнається і діє принцип верховенства прав. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Стаття 2 Закону

України «Про судоустрій і статус суддів» містить положення щодо завдання суду при здійсненні ним правосуддя, а саме завданням суду при здійсненні правосуддя є забезпечення: захисту гарантованих Конституцією України та законами прав та свобод людини і громадянина; захисту прав і законних інтересів юридичних осіб; інтересів суспільства і держави. Це означає, що суд як правовий інститут держави при здійсненні правосуддя виходить із пріоритету права перед іншими соціальними нормами, наприклад звичаями, мораллю тощо. Суд, здійснюючи правосуддя, повинен керуватися тільки Конституцією і законодавством України.

Із цього приводу відомий вітчизняний теоретик права П.М. Рабінович писав: «Принцип верховенства права не тотожній принципу верховенства закону. Відмінність між ними пов'язана з розбіжністю у розумінні права і закону. Принцип верховенства закону є більш конкретним. Панування закону означає насамперед верховенство правового закону, бо не кожен закон є таким. «Відповідність змісту закону праву є що однією ознакою принципу верховенства права, важливим показником правової держави» [14, с. 4].

Принцип верховенства права є новим явищем для України. Дійшовши до нас з європейського правового простору, з лона доктрини природного права, він дедалі активніше проникає в національне правове поле і судову практику зокрема. «Одні дослідники вважають, що під верховенством права треба розуміти панування права, пріоритетність у суспільстві, насамперед, прав людини, другі – що це кодекс правил, які легітимізовані суспільством і базуються на досягнутому рівні соціальної етики, треті вважають, що ідеальною характеристикою принципу верховенства права є верховенство розуму» [14, с. 6].

Попри таку розбіжність у поглядах, можна вважати за оптимальну думку про те, що принцип верховенства права є сукупністю морально-правових цінностей, відповідно до яких мають регулюватися відносини

в демократичному суспільстві, вирішуватися питання життєдіяльності людей, розглядатися справи у судах.

На нашу думку, і принцип верховенства права і принцип законності покликані забезпечити панування права і закону в господарському процесі та бути дієвими механізмами протидії процесуальному зловживанню.

Безумовно, в умовах демократії принцип верховенства права є благом для людства, але, будучи універсальним принципом, він не є якимось набором правових шаблонів у досягненні народами чи націями добра і справедливості. Навпаки, це такий унікальний механізм, який дає можливість гнучко застосовувати право в різних ситуаціях, щоб забезпечити справедливість. Він є мистецтвом можливого в досягненні справедливості у кожному конкретному випадку. Адже справедливість у праві набуває конкретного змісту і досягається в конкретній ситуації, у конкретному часі і в конкретному соціально-економічному, етнічному, правовому чи іншому середовищі.

Запропонуємо власне бачення вододілу між верховенством права і верховенством закону. На нашу думку, принцип верховенства права не слід протиставляти верховенству закону. Принцип верховенства права – це, на наше переконання, насправді є утвердженням правлячої сили закону, противага, антипод так званого «ручного» правління. Правити має закон. Верховенство права включає забезпечення законності, неухильне дотримання законів.

Завдання судочинства (у рамках принципів законності і верховенства права) – це, по-перше, контроль за відповідністю дій відповідача (підсудного) чинним законам та прийняття судового рішення із захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, прав та законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави [17, с. 24]. По-друге, це внутрішня оцінка суддею справедливості закону чи іншого правового акта, критерієм якої є

відповідність його Конституції України. У разі виникнення в суду сумніву під час розгляду справи щодо відповідності закону чи іншого правового акта Конституції України, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції Конституційного Суду України, суд, як зазначається у цитованій вище ст. 9 КАС України, звертається до Верховного Суду України для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду України подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта.

За сучасних умов діяльності господарського судочинства є актуальною проблематика незалежності суддів господарського суду, зокрема щодо питання порядку призначення та обрання суддів на посаду.

Незалежність суддів може залишатися декларативним положенням, якщо в державі не існуватимуть необхідні механізми її забезпечення. Сам факт закріплення положень щодо гарантування такої незалежності Конституцією і законами України та заборони впливу в будь-який спосіб за відсутності чіткого механізму її забезпечення є важливою, але недостатньою умовою. Гарантії самостійності судів і незалежності суддів передбачено ст. 126 Конституції України, Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Однією з таких гарантій є особливий порядок призначення, обрання, притягнення до відповідальності та звільнення суддів. Безумовно, статус судді в державі залежить від порядку його обрання чи призначення [13, с. 180].

Особливе значення при порядку призначення та обрання суддів мають кваліфікаційні комісії суддів. Саме повноваження, порядок формування, діяльність цих комісій є однією з організаційних гарантій забезпечення самостійності судів і незалежності суддів. У зв'язку із цим слід підтримати позицію М. Селіванова, що кваліфікаційні комісії суддів необхідно утворити в кожній області, як це було раніше, і принаймні голова цієї комісії має працювати на постійній основі.

Закон Російської Федерації «Про статус суддів у Російській Федерації» (ст. 4) вимагає від кандидата на посаду судді щонайменше п'ятирічний стаж роботи за юридичною професією. Отже, професійним суддею може бути особа, яка дійсно має не тільки певний обсяг правових знань, а й певний життєвий досвід і практику застосування юридичних знань за певною посадою в галузі юриспруденції. Крім того, хотілось би звернути увагу ще й на такий аспект, як стажування на посаді (таку вимогу встановлено щодо призначення особи на посаду нотаріуса тощо, разом із тим для призначення на посаду судді вимогу щодо стажування на посаді помічника судді не встановлено). «Тому не дивно, що останнім часом, коли кількість посад суддів зростає і виникає гостра необхідність у їх заповненні, судьями стають особи, знайомі із суддівською професією лише опосередковано, а також колишні прокурорські робітники, працівники органів внутрішніх справ, податкової адміністрації, в яких колишньою посадою закладено необхідність підпорядкованості і підконтрольності» [9, с. 200].

Отже, на нашу думку, ч. 2 ст. 59 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» слід викласти в такій редакції: «На посаду судді кваліфікаційною комісією суддів може бути рекомендований громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш як п'ять років, пройшов стажування на посаді помічника судді не менше шести місяців, склав кваліфікаційний іспит, проживає в Україні не менш як десять років і володіє державною мовою». Відповідно зміни щодо підвищення стажу роботи в галузі права необхідно внести і до ст. 127 Конституції України.

Однією з вимог до кандидатів на посаду судді є наявність вищої освіти, отриманої на стаціонарній формі навчання, оскільки лише очна форма навчання може дати студентові той мінімум знань, який дасть йому можливість приступити до суддівської роботи.

Слід погодитися з В. Бозровим, що необхідно виробити критерії, яким має відповідати суддя. Післявузівську підготовку кандидатів у судді потрібно проводити у спеціалізованій установі, а також слід відродити інститут судової кандидатури. Існування Академії суддів України та її філій, відповідного факультету в Національній юридичній академії імені Ярослава Мудрого та інституту підготовки професійних суддів Національного університету «Одеська юридична академія» надають можливості отримання та підвищення саме професійних знань, необхідних для заняття посади судді. Тому слід передбачити обов'язкове проходження навчання в цих закладах до призначення на посаду судді вперше або обов'язкове навчання протягом півроку після цього. Слід зазначити, що в цьому напрямку дещо вже закріплено в чинному законодавстві. Так законодавством визначено обов'язкову спеціальну підготовку кандидатів на посаду судді, включає теоретичне та практичне навчання за денною (очною) чи заочною формою. Організація спеціальної підготовки здійснюється Національною школою суддів України [7, с. 21]. Програма, навчальний план та порядок проходження спеціальної підготовки, а також перелік юридичних вищих навчальних закладів, які здійснюватимуть підготовку кандидатів на посаду судді, затверджуються Вищою кваліфікаційною комісією суддів України.

Указом Президента України від 30.06.2004 р. було затверджено Положення про порядок розгляду питань та підготовки матеріалів щодо призначення на посаду професійного судді вперше. Аналіз положення та практика його застосування свідчать, що не всі проблемні аспекти цього питання вирішені. Так у п. 16 положення було передбачено, що призначення громадянина України на посаду судді вперше здійснюється указом Президента України, проте не регламентовано строк, протягом якого таке призначення відбувається, хоча й встановлено строк для проведення спеціальної перевірки відомостей, що подають кандидати, за дорученням Глави Секретаріату Президента України. На нашу думку, у

положенні необхідно визначити строк щодо призначення на посаду судді вперше або щодо повернення матеріалів до Вищої ради юстиції.

Слід зазначити, що право внесення подань Верховній Раді України про обрання суддів безстроково на Вищу раду юстиції не поширюється (відповідне рішення від 16.10.2001 р. № 14-рп було ухвалено Конституційним Судом України).

У юридичній літературі висловлювалась думка, що, дбаючи про незалежність судової влади, доцільно було б перейти до прямих виборів суддів безпосередньо населенням. Крім того, деякі правники вважають, що вибори суддів мають здійснюватися зі списку кандидатів, які склали кваліфікаційний іспит у кваліфікаційній комісії, наприклад, під час чергових виборів депутатів місцевих рад, народних депутатів України. Утім, обрання судді народом під час виборів суттєво не вплине на підвищення рівня професійності суддів чи неупередженість суддів. Ми вже мали відповідний досвід виборів суддів під час радянської системи управління, коли вибори лише «закріплювали» волю партії, тобто склалася ситуація, за якої «судді незалежні і підкоряються тільки парткомуну», тому така думка є спірною.

Отже, судді саме господарського суду, на нашу думку, є фахівцями саме у сфері економіки та господарювання, тому вони повинні мати обов'язково відповідний досвід, як одну з умов обіймання посади судді господарського суду.

2.2. Теоретично-правова характеристика інших принципів господарського судочинства

У господарському процесі крім вищезазначених принципів законності та верховенства права застосовуються та діють інші принципи. До загальноправових принципів, тобто принципів, які властиві всім галузям права, звичайно до них зараховують демократизм і

гуманізм. Але, на думку автора роботи, для повної і ґрунтовної характеристики даної групи принципів не можна залишити поза увагою принципи свободи, справедливості і рівності. Адже всі загальноправові принципи в сукупності і становлять ту своєрідну 68 систему координат, у рамках якої розвивається національна правова система, а також одночасно і вектор, який визначає напрямок розвитку цієї правової системи.

Принцип свободи означає те, що право виступає як мірило свободи – політичної, економічної, ідеологічної. Принцип свободи реалізується через надання свободи вибору суспільного ладу і форми правління, забезпечення захисту прав людини і задоволення основних потреб її життя, формування органів державної влади шляхом народного волевиявлення, створення умов для утвердження в суспільстві норм гуманістичної моралі, користування різними соціальними послугами держави і приватних осіб та ін. Загальноправовий принцип свободи детально розкривається в таких галузевих принципах, як диспозитивність і змагальність. Уявляється, що принцип свободи, на думку автора, пов'язаний також із принципом доступності правосуддя, або права на судовий захист, який у літературі в широкому розумінні визначають як те, що будь-яка процесуально суб'єктна особа має право звернутися до суду за захистом своїх порушених прав, свобод і законних інтересів та отримати кваліфікований судовий захист. Кореспондуючим обов'язком є обов'язок суду, до юрисдикції якого належить розгляд справи, такий судовий захист здійснити. При цьому суд не має права ухилитися від виконання зазначеного обов'язку [22, с. 144].

Принцип справедливості впливає з давньоримського визначення права – *jus est ars boni et aequi* – право є мистецтвом добра і справедливості. Він означає, що право виступає як мірило справедливості, як морально-правова відповідність вкладеного і отриманого в усіх сферах життєдіяльності людини та їх правового

забезпечення. Принцип справедливості містить вимогу відповідності між практичною роллю різних індивідів (соціальних груп) у житті суспільства і їхнім соціальним станом, між їхніми правами і обов'язками, правопорушенням і відповідальністю, заслугами людей і їх суспільним визнанням. Принцип справедливості дуже важливий при розгляді конкретних господарських справ (наприклад при визначенні обсягу відповідальності).

Принцип рівності людини та громадянина перед законом та судом (далі – принцип рівності) є принципом усіх сучасних правових систем. Законодавче закріплення цього принципу є одним з величким здобутком суспільства, зумовленим об'єктивно існуючими імперативами цивілізації. Передусім, поява цього принципу пов'язана з розробленням теорій демократичної та правової держави та теорії громадянського суспільства. «На ньому ґрунтуються праці представників школи природного права, які стверджують, що права людини зумовлені її природою, є невід'ємними та невідчужуваними» [2, с. 16].

Зазвичай принцип рівності перед законом і судом у науці процесуального права розглядається лише як рівність процесуальних прав усіх учасників судового процесу незалежно від їхніх особистих якостей. Наслідком визнання принципу рівності перед законом і судом є, здійснення правосуддя неупереджено, незалежно від правового статусу учасників процесу, їхнього майнового стану, форми власності й інших критеріїв. Процесуальне становище учасників судочинства засновано на Конституції та процесуальному законодавстві; процесуальний порядок вирішення справ визначається процесуальною формою.

Матеріальний аспект принципу рівності означає, що матеріальний закон має застосовуватися до всіх учасників судового процесу однаково. Вимога однакового застосування законів – це інтерпретація загальнотеоретичного положення про те, що право є прикладенням рівного мірила до різних людей. Найбільш яскраво це положення

проявляється на практиці саме у здійсненні правосуддя, адже однією з перших умов правосуддя є та, аби законодавчі приписи застосовувалися до всіх однаково.

Процесуальний аспект принципу рівності полягає в тому, що усі учасники судового процесу мають користуватися рівними процесуальними правами, що передбачено ст. 4-2 ГПК. «Слід наголосити на тому, що стосовно учасників судового процесу принцип рівності може бути забезпечений лише тоді, коли вони мають однаковий процесуальний статус» [17, с. 55]. Зокрема, процесуальними нормами може бути забезпечена рівність сторін, про що зазначається, зокрема, у ст. 22 ГПК, відповідно до якої сторони мають рівні процесуальні права та обов'язки.

Таким чином, принцип рівності в господарському процесі є базовим принципом галузі господарського процесуального права та, водночас, важливим загальноправовим принципом.

У господарському процесі певною мірою застосовується також такий важливий принцип, як принцип гуманізму. Зазначений принцип непрямо проявляється через такі положення ГПК України (ст.ст. 15, 20, 22). Слід зазначити, що у плані закріплення принципу гуманізму інші процесуальні кодекси України є більш деталізованими, зокрема гуманізм цивільного процесу України проявляється в тому, що:

1) суд зобов'язаний поважати честь і гідність усіх учасників цивільного процесу і здійснювати правосуддя на засадах їх рівності перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак (ст. 5 ЦПК України);

2) позивачі за низкою категорій справ (про стягнення заробітної плати; про відшкодування збитків, заподіяних каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також смертю годувальника; про стягнення

аліментів; про відшкодування матеріальних збитків, завданих злочином, та ін.) звільняються від сплати судового збору (ст. 5 Закону України «Про судовий збір»);

3) суд, ураховуючи майновий стан сторони, може своєю ухвалою відстрочити або розстрочити сплату судового збору та витрат на інформаційно-технічне забезпечення розгляду справи на певний строк, або, виходячи із цих же підстав, зменшити розмір належних до оплати судових витрат, пов'язаних із розглядом справи, або звільнити від їх оплати (ст. 82 ЦПК України);

4) за низкою категорій справ можливе встановлення підсудності справ за вибором позивача (ст. 110 ЦПК України).

КАС України містить прояв зазначеного принципу, а саме: п. 2 ч. 1 ст. 21 положення щодо підсудності кількох пов'язаних між собою вимог, якщо справа щодо пов'язаних територіально підсудна різним місцевим адміністративним судам, то її розглядає один із цих судів за вибором позивача; ч. 2 ст. 23 містить положення про те, що суд передає адміністративну справу на розгляд іншому адміністративному суду, що найбільш територіально наближений до цього суду, якщо однією зі сторін у справі є суд або суддя цього суду [16, с. 113].

Принцип гласності судового процесу закріплено п. 7 ст. 129 Конституції України. Частина 2 ст. 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» містить положення про те, що розгляд справ у судах відбувається відкрито, крім випадків, установлених процесуальним законом.

Отже, апріорі господарський процес відбувається на засадах гласності й відкритості, довести обґрунтованість вимоги про розгляд справи в закритому засіданні мають сторони та зацікавлені особи.

Якщо сторони чи одна зі сторін вимагають конфіденційного розгляду справи, то вони мають подати відповідне клопотання до початку розгляду справи (разом із позовною заявою, або під час

підготовки справи до розгляду). Однак якщо під час судового розгляду судом буде виявлено обставини, що свідчитимуть про наявність підстав для розгляду справи в закритому засіданні, таке клопотання може бути подано і під час розгляду справи по суті.

Уявляється, що принцип гласності судового розгляду важливий для забезпечення виховних функцій правосуддя стосовно як присутніх у залі судового засідання, так і учасників судової справи. Разом із тим, у силу цього принципу громадяни мають можливість контролювати діяльність суду. Гласність судового розгляду є одним із яскравих виявів демократії в галузі здійснення правосуддя. Досягнення таких завдань, як захист прав громадян, виявлення причин, які породжують правопорушення, запобігання правопорушенням, і стає можливим завдяки гласності судових процесів.

Об'єктивна істина. Принцип об'єктивної істини є дуже важливим у господарському процесі. Цей принцип означає, що господарський суд має приймати рішення у справі після того, як у засіданні буде встановлено дійсні відносини сторін і фактичні обставини. Також висловлюється думка про те, що зазначений принцип означає вимогу повної відповідальності рішення дійсним відносинам сторін. Цей принцип нерозривно пов'язаний із принципом законності, оскільки рішення господарського суду є законним лише тоді, коли в справі встановлено об'єктивну істину. Для досягнення цієї мети господарському суду надані досить широкі права.

Принцип об'єктивної істини впливає і зі ст. 82 ГПК України, відповідно до якої рішення в господарському спорі приймається суддями господарського суду за результатами обговорення всіх обставин справи [9, с. 154].

Принцип забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду закріплено в п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України та реалізовано в розділах XII, XII-1 ГПК України, IV КАС України та V

«Перегляд судових рішень» ЦПК України, якими врегульовано процесуальний порядок апеляційного та касаційного оскарження і перегляду судових рішень.

Наявність у системі принципів правосуддя принципу забезпечення апеляційного та касаційного оскарження судового рішення забезпечує ефективність судового захисту прав людини, дієвість інших принципів судочинства, зокрема законності судових рішень. Ефективність судового захисту прямо залежить від можливості перегляду справи іншим складом суду, а також контролю з боку вищих судів за дотриманням вимог закону при ухваленні судового рішення. «Це зводить до мінімуму ризик зловживань із боку суду, дозволяє мінімізувати суб'єктивізм суддівського переконання і виправити помилки, допущені нижчими судами при ухваленні рішення» [19, с. 200].

Принцип обов'язковості судових рішень закріплений ч. 5 ст. 124, п. 9 ст. 129 Конституції України, ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних кодексах. Згідно зі ст. 82 ГПК України при вирішенні господарського спору по суті (задоволення позову, відмова в позові повністю або частково) господарський суд приймає рішення.

Отже, обов'язковість судового рішення, ухваленого іменем держави, підкреслює авторитет судової влади і при набранні ним законної сили, надає властивості закону в справі, в якій його ухвалено. Обов'язковий характер мають не тільки судові рішення, якими закінчується розгляд справи в суді, а й інші ухвали суду. Невиконання судового рішення є підставою для відповідальності, установлені законом (ч. 2 ст. 14 ЦПК України). Кримінальний кодекс України встановлює кримінальну відповідальність за умисне невиконання службовою особою вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, або перешкоджання їх виконанню, а також умисне невиконання службовою особою рішення ЄСПЛ (ст. 382).

РОЗДІЛ 3

ОСНОВОПОЛОЖНІ ГАЛУЗЕВІ ПРИНЦИПИ ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА

3.1. Поняття та зміст принципів процесуальної економії та оперативності, процесуального формалізму та колегіальності

Принцип процесуальної економії та оперативності в господарському процесі має певний зміст та ознаки. Доцільною є думка про те, що принцип процесуальної економії пов'язаний не тільки із судовими витратами, але й з іншими процесуальними діями, зокрема, в господарському процесі застосовується лише письмове провадження, залучення та допит свідків у процесі не припускається [21, с. 22]. У господарському процесі не проводиться попереднє засідання, порядок ведення судового засідання визначається головуєчим, що дає змогу розв'язувати питання процесу в спрощеному порядку. Господарський процес прямо не вимагає проведення судових дебатів. Розв'язання питання про їх проведення цілком покладається на суддю. Це в багатьох випадках економить час та сили учасників процесу.

При організації діяльності судів із розгляду й вирішення спорів держава несе значні витрати, які складаються з витрат на утримання судової системи, на матеріально-технічне забезпечення судів. Крім того, залучення до судочинства осіб, які сприяють здійсненню правосуддя, а саме: посадових осіб, працівників організацій, коли їх викликано для давання пояснень із питань, що виникають під час розгляду справи, судових експертів, перекладачів потребує матеріальної компенсації, тобто здійснення ними відповідних процесуальних дії потребує додаткових витрат.

Відповідно до розділу VI ГПК України судові витрати складаються з судового збору, сум, що підлягають сплаті за проведення судової

експертизи, призначеної господарським судом, витрат, пов'язаних з оглядом та дослідженням речових доказів у місці їх знаходження, оплати послуг перекладача, адвоката та інших витрат, пов'язаних з розглядом справи.

У свою чергу інтерпретаційна судова практика, а саме: Роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 4 березня 1998 року «Про деякі питання практики застосування розділу VI Господарського процесуального кодексу України» визначає такі види судових витрат: державне мито, суми, що підлягають сплаті за проведення експертизи (аудиту), призначеної господарським судом, витрати, пов'язані з оглядом та дослідженням речових доказів у місці їх знаходження, сплати послуг перекладача, адвоката, витрати на інформаційно-технічне забезпечення судового процесу та інші витрати, пов'язані із розглядом справи. Але деякі із зазначених витрат вже скасовано й на даний момент вони сплаті не підлягають [22, с. 151].

На підставі аналізу норм чинного законодавства можливо виділити осіб, які сплачують судові витрати, тобто суб'єктів матеріально-правових відносин, щодо яких виник спір та який розглядається судом, а саме це сторони і треті особи, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору. Сплата витрат покладається на сторін, а точніше на, умовно кажучи, недобросовісну сторону, тобто позивача, який звертається до суду з необґрунтованими вимогами, або відповідача, який добровільно не виконує своїх обов'язків перед другою стороною, що й призвело до необхідності звернення до суду.

Отже, судові витрати можливо визначити як витрати, які пов'язані з всебічним та законним розглядом й вирішенням справ у порядку господарського судочинства, які покладені на сторони та третіх осіб із самостійними позовними вимогами з метою їх відшкодування державі і спонукання зацікавлених осіб до врегулювання спору відповідно до законодавства без втручання суду. При розгляді цього питання, як і при

визначенні розміру судових витрат, насамперед варто мати на увазі реальні витрати держави. Це дасть можливість показати не тільки незначність витрат для осіб, які беруть участь у справі, порівняно з державними витратами, а й доступність судової форми захисту прав та законних суб'єктів господарювання.

У літературі існує думка про те, що інститут судових витрат у господарському процесі складається не тільки з норм господарського процесуального права, а й містить також норми фінансового права. Зокрема, норми фінансового права регулюють порядок сплати судового збору, звернення до фінансових органів щодо його повернення тощо. Але питання визначення ціни позову, об'єднання, розподіл вимог, звільнення від сплати судових витрат, відстрочка, розстрочка їх сплати і багато інших, що виникають між судом, та іншими учасниками процесу, регулюються нормами господарсько-процесуального права.

Судові витрати безпосередньо пов'язані з принципом процесуальної економії. Режиму економії необхідно дотримуватися при здійсненні правосуддя, а дія принципу має полягати в прагненні до досягнення найкращих результатів із найменшими витратами сил, коштів і часу.

Принцип процесуальної економії включає такі елементи: швидкість й оперативність процесу та економію коштів держави й осіб, які беруть участь у справі, які витрачаються при розгляді справи. Швидкість й оперативність слід розуміти не тільки як своєчасний розгляд спору, а і як інтенсивне здійснення визначених процесуальних дій для підвищення продуктивності праці в процесі розгляду всієї справи в цілому. Принцип економичності характеризується спрощеністю процесуальних дій і незначними матеріальними витратами на їх здійснення [17, с. 139].

У такому розумінні і інтенсивність розгляду справ, і економія коштів досягаються шляхом вибору оптимального варіанта, тобто раціонального використання процесуальних коштів.

Головний принцип, який визначений законодавством для розподілу господарських витрат між сторонами, полягає в тому, що витрати несе сторона, яка заявила безпідставний позов, або сторона, яка ініціювала безпідставний спір у господарському суді. Такий підхід є абсолютно справедливим, адже сторона, змушена звернутися за судовим захистом своїх порушених законних прав та інтересів, не повинна нести тягар витрат на проведення процесу.

Зміни в суспільно-економічному житті країни, викликані переходом до ринкових відносин, розвитком приватноправових та публічноправових відносин, зумовили збільшення кількості спорів, які виникають між різними суб'єктами господарювання, що наполегливо потребує побудови оперативного механізму захисту суб'єктивних прав.

Необхідність підвищення оперативності господарського судочинства викликана також специфікою судового процесу, який є місцем зіткнення протилежних інтересів сторін. При цьому особи, які змагаються за свої інтереси, зазнають певних втрат – як матеріальних, так і моральних. Якщо зумовлений законом строк розгляду господарської справи порушується, це спричиняє для громадян та юридичних осіб певні негативні наслідки. Від невиконання судами обов'язку оперативного розгляду господарської справи прямо залежить і обсяг зазначених наслідків. «Крім цього, розгляд господарських справ із порушенням строків відволікає суб'єктів від їх господарської діяльності та не сприяє підвищенню авторитету та довіри до судової влади» [24, с. 55].

Цей принцип характеризує діяльність господарського суду як судового органу, спроможного в короткі, визначені ГПК України строки, відновити порушені контрагентами права суб'єктів господарювання.

Господарськопроцесуальне законодавство України, в порівнянні з цивільним та адміністративними процесами, не містить такого поняття, як розумний строк розгляду справи, а чітко визначає його певними місяцями, днями, добами тощо, що в свою чергу безпосередньо позитивно впливає на дотримання принципу оперативності.

Установлення в законі чітких строків для процесуальної діяльності господарського суду та здійснення процесуальних дій сторонами й іншими учасниками господарського процесу є гарантією забезпечення швидшого відновлення порушених прав або охоронюваних законом інтересів осіб, які звернулися до суду.

Сутність та мета цього принципу полягає в тому, щоб при вирішенні справи в господарському суді найбільш повно та доцільно використовувати всі встановлені законом засоби для правильного й швидкого вирішення спору та усунення відповідних виявлених недоліків.

Значення цього принципу полягає в тому, що він забезпечує правильне і своєчасне вирішення господарським судом своїх завдань у короткі строки при мінімальному витрачанні коштів як господарського суду, так і учасників спору.

Саме своєчасному розгляду справи покликані сприяти процесуальні строки, які застосовуються у господарському процесу, та які можливо визначити як господарсько-процесуальні строки – це строки, установлені ГПК України для вчинення процесуальних дій судом і учасниками процесу в господарському судочинстві [12, с. 450].

Господарський процес є постадійним провадженням, чітко визначеним чинним процесуальним законодавством. Йому притаманний принцип імперативності з диспозитивними елементами та він базується на загальноправових принципах, які забезпечують правильне розуміння та практичне застосування господарського процесуального законодавства.

Отже, можливо стверджувати формалізований характер господарського судочинства, який виокремлює його серед інших видів судочинства, підкреслює специфічні ознаки та виділяє принцип процесуального господарського формалізму, на підставі якого відбувається розгляд справ у господарському суді та виконується його головна мета – захист майнових та інших прав і законних інтересів суб'єктів господарювання, що впливає й на покращення їх діяльності. «У процесі розгляду справи у господарському суді перевіряється обґрунтованість взаємних вимог і заперечень сторін; на підставі всебічного, повного й об'єктивного дослідження зібраних доказів встановлюються їхні дійсні права та взаємовідносини, виявляються умови й причини, що породили спір» [12, с. 468].

Також цей принцип сприяє тому, що на підставі аналізу й узагальнення матеріалів справи, досліджених у ході судового засідання, а також достовірно встановлених обставин справи суд має можливість розробити пропозиції, спрямовані на вдосконалення господарських відносин, господарського законодавства, а також усунення недоліків у діяльності організацій.

Згідно з ГПК України, практично всі стадії та провадження господарського судочинства є формалізованими, тобто чітко послідовними та визначеними.

У фаховій літературі досліджується зазначений принцип та існують різні точки зору. Т. М. Кілічава характеризує зазначений принцип як раціональну процесуальну форму, яка полягає у «...створенні найбільш сприятливого порядку (раціонального цивільного судочинства) для процесуальної діяльності суду, для доступу в цивільний процес по справі заінтересованих осіб та їх процесуальної діяльності. Установлений порядок (формальності) забезпечує нормальний розвиток процесу і надає суб'єктам процесуальної діяльності можливість виправити допущене порушення встановленого

порядку. Він характеризується змагальністю і диспозитивністю, рівноправністю сторін і публічністю, гласністю і закритістю, усністю і писемністю, безпосередністю і опосередкованістю.

У юридичній літературі зазначений принцип пов'язується з формою та структурою процесу. Так Є. В. Васьковський, характеризуючи гарантії здійснення правосуддя, зазначав, що до їх числа належить також раціональна організація порядку судочинства. Отже, Є. В. Васьковським виділялася така особливість процесуальної форми, як її раціональність, що характеризувало певний порядок правосуддя в цивільних справах у судових інстанціях. Отже, порядок організації судочинства в цивільних справах ототожнювався із цивільним судочинством (із цивільним процесом).

К. С. Юдельсон визначав цивільно-процесуальну форму як установлений законом порядок діяльності суду та інших осіб, у якому відбувається порушення провадження, підготовка, розгляд і вирішення всіх поданих на обговорення вимог і заперечень, а також примусове виконання прийнятих судових постанов.

Як порядок судового розгляду, тобто порядок здійснення всіх процесуальних дій, вважали цивільну процесуальну форму К. М. Семенов, А. І Зінченко. «Аналогічні погляди на поняття цивільної процесуальної форми трапляються у Н. О. Расахатської, яка визначає процесуальну форму як установлений законом процесуальний порядок здійснення правосуддя із цивільних справ» [31, с. 37].

Отже, представники цього напрямку виходять із того, що процесуальна діяльність завжди повинна здійснюватись у визначеному законом порядку. Без певного порядку процесуальна діяльність втрачає своє значення. Вони, як правило, розглядають цивільно-процесуальну форму як суттєвий елемент цивільного процесу

Зазначимо, що обидва напрямки заслуговують на увагу, оскільки вони характеризують різні сторони змісту цивільної процесуальної

форми. Тому, щоб краще зрозуміти сутність цивільної процесуальної форми, охарактеризувати її зміст, потрібно врахувати положення обох напрямків. Спільним у всіх названих визначеннях є те, що цивільна процесуальна форма є «певним порядком», установленим «системою вимог» цивільного процесуального законодавства.

Серед науковців не визначено єдиної думки щодо поняття, змісту та застосування принципу процесуального формалізму, та можливо припустити, що повністю нормалізування процесу, також і господарського, неможливе, оскільки процесуальні категорії змінюються з урахуванням розвитку відповідних суспільних відносин. Так одні процесуальні категорії і догми стають складовими процесуального законодавства, інші трансформуються, а деякі взагалі втрачають свою значимість та чинність. В ідеальному варіанті формалізм повинен чітко, злагоджено та своєчасно опосередковувати судочинство, але на практиці так не існує [22, с. 151].

Отже, у законодавстві існує тенденція виділення окремих господарськоправових відносин та їх самостійна процесуальна формалізація. Так, Розпорядженням Кабінету Міністрів України було схвалено Концепцію Конкуренційного процесуального кодексу України, що визначає напрями одночасно вдосконалення кодифікації процесуальних норм, дає можливість урахувати динаміку адміністративної реформи в Україні та внесення змін до законодавства, шляхом забезпечення створення демократичного й ефективного механізму захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання та споживачів, а також адаптацію процесуального конкуренційного законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Але, разом із тим, концепція, визначаючи напрями і загальні засади удосконалення процесуальної частини конкуренційного законодавства, не передбачає конкретних способів і форм учинення окремих процесуальних дій, урегулювання яких потребує узгодження з іншими

галуззями законодавства, що перебувають у процесі реформування або становлення. Не є метою і завданням концепції також значна деталізація окремих процесуальних інститутів, яка, до того ж, може стати на перешкоді їх оптимальному формуванню чи розвитку або спричинити відхилення від положень концепції. Завданням цієї концепції є визначення основних засад, принципів, напрямів конкурентного процесу, а також структури Конкурентного процесуального кодексу. Думається, зазначений документ є суто спеціалізованим та лише ускладнює законодавство й судочинство та є вираженням «крайнього» непотрібного процесуального формалізму, у тому числі й господарського.

Господарські суди здійснюють розгляд спорів у складі одного судді (головуючого) чи декількох – колегії. У словнику колегія визначається «група осіб, які утворюють керівний, дорадчий або розпорядчий орган (суддівська колегія)». Позитивною є думка про те, що колегіальний розгляд справи є однією з гарантій повного, всебічного й об'єктивного розгляду справ, винесення законного, обґрунтованого і справедливого вироку [20, с. 51].

Ще вчені дореволюційного періоду висловлювали думку, що колегіальні суди більш здатні вирішувати складні і важливі процеси, а також виробляти постійну судову практику. На думку Є. В. Васьковського, перевагами колегіального порядку вирішення справ є глибоке й усебічне їх обговорення, рішення у справі є результатом обміну думок між суддями, результатом зіткнення різних поглядів на одні й ті ж питання, при цьому забезпечується більш неупереджене ставлення суддів до справи. Суддя в колегії, усвідомлюючи, що його відповідальність за винесене рішення поділена з іншими членами колегії, буде більш урівноваженим та об'єктивним при винесенні рішення, ніж коли він діє одноособово; рішення колегії підкріплені

авторитетом колегії, кожен підпис на рішенні підвищує його моральну вагу.

М. А. Гурвич, виокремлюючи за критерієм предмета регулювання дві головні категорії принципів, зараховує принцип колегіальності суддів до першої категорії - загальні принципи, дія яких поширюється на весь процес, на всі його стадії та сторони, і до підгрупи – демократизм цивільного процесу. О. Т. Боннер, розглядаючи колегіальність під час вирішення цивільних справ як принцип, указує, що прояв цього принципу в суді першої інстанції пов'язаний з неформальною дією принципу участі народних засідателів.

ГПК України містить положення, що господарські справи в судах першої інстанції розглядаються суддею одноособово. Але будь-яка справа залежно від її категорії і складності може бути розглянута судом колегіально у складі трьох професійних суддів [20, с. 53].

В апеляційній і касаційній інстанціях справи розглядаються судом тільки колегіально – у складі не менше трьох професійних суддів.

Верховний Суд України і Конституційний Суд України здійснюють судочинство колегіально – повним складом суду.

При розгляді справ у колегіальному складі професійних суддів усі судді мають рівні з головуєчим права, і судові рішення вважається прийнятими за умови, якщо за нього проголосувала більшість суддів.

Під час колегіального розгляду справи головуєчим є один із суддів. Оскільки порядку визначення головуєчого в колегіальному складі суду не встановлено, він призначається під час формування колегії суддів для розгляду справи. «Слід зазначити, що головуєчого в колегіальному складі суду не наділено особливими процесуальними правами порівняно з іншими суддями» [20, с. 54].

Розгляд справи в колегіальному складі суду означає, що всі процесуальні питання вирішуються судом колегіально, а також усі процесуальні документи мають підписуватись усіма суддями, які

розглядають справу. Тобто під час колегіального розгляду справи жоден із суддів не вправі одноособово вчиняти будь-які процесуальні дії та підписувати процесуальні документи. Виняток становить наказ господарського суду, який підписується головуючим одноособово. Також одноособово підписується головуючим протокол судового засідання, як це передбачено ст. 81(1) ГПК України.

Частина 2 ст. 4 (7) ГПК України встановлює порядок голосування при вирішенні питань під час розгляду справи колегіальним складом суду.

Частиною четвертою ст. 15 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» встановлено, що визначення персонального складу суду для розгляду конкретної справи забезпечується автоматизованою системою документообігу.

Відповідне Положення про автоматизовану систему документообігу затверджується Радою суддів України за погодженням з Державною судовою адміністрацією України з урахуванням специфіки спеціалізації судів.

Отже, принцип колегіальності є важливим галузевим процесуальним принципом, який сприяє всебічному й повному розгляду справи та прийняттю обґрунтованого й мотивованого судового рішення.

3.2. Загальна характеристика принципу стимулювання досудового, мирового та арбітражного вирішення спорів

Господарському процесу притаманні деякі галузеві спеціальні принципи, що визначають його суть та організацію і функції діяльності. Це специфічні засади, які характеризують господарське судочинство та застосовуються в практичній діяльності господарського суду з метою вирішення господарських спорів. Доречною є думка про те, що якими б нормативними актами не було закріплено принцип, він залишається

галузевим. Кожен галузевий принцип, що входить до системи, займає своє власне і самостійне, тільки йому відведене, місце.

Одним із таких галузевих принципів вважається принцип стимулювання досудового, мирового та арбітражного (третейського) вирішення спорів, який має комплексний характер та містить декілька складових. У проекті Кодексу Господарського судочинства передбачено ст. 18, згідно з якою Господарський суд вживає заходів до примирення сторін, з'ясовує, чи не бажають сторони передати спір на розгляд третейського суду (арбітражу), та сприяє їм у врегулюванні спору. «Також сторони можуть урегулювати спір шляхом укладення мирової угоди в будь-якій стадії судового процесу і при виконанні судового рішення» [3, с. 202].

Порядок досудового регулювання визначається розділом II ГПК України. Становлення цього інституту відбулось за радянської господарської системи через закріплення претензійного порядку вирішення спорів, що виникали між підприємствами й організаціями. Він був закріплений Постановою Ради Міністрів СРСР від 23.07.1959 р. № 824 та ст. 136 Цивільного процесуального кодексу України від 18.07.63 р. Претензійний порядок надавав можливість учасникам господарських правовідносин у короткі строки вирішувати господарські спори без звернення до арбітражу та захищати порушені права й законні інтереси.

Таким чином, досудовий порядок вирішення спорів між суб'єктами господарювання може застосовуватись виключно за бажанням суб'єктів господарювання – якщо сторони закріпили договором, що досудовий порядок урегулювання спору є для них обов'язковим, і тільки за неможливості врегулювати спір у досудовому порядку вони будуть звертатися до суду, або якщо такої вказівки договір не містить, але суб'єкт господарювання має бажання спробувати вирішити спір без звернення до суду. Отже, за чинним ГПК досудовий

порядок урегулювання будь-яких господарських спорів є виключно правом господарюючих суб'єктів, а не їх обов'язком.

Слід зазначити, що із цього загального правила є два винятки. Перший відноситься до господарських відносин, щодо яких законодавством встановлено спеціальний, відмінний від передбаченого ГК України і ГПК України порядок вирішення спорів у досудовому порядку. Законодавчими актами, що передбачають такий порядок, зокрема є зокрема Кодекс торговельного мореплавства від 9 грудня 1994 р., Повітряний кодекс від 4 травня 1994 р., постанова Кабінету Міністрів України від 6 квітня 1998 р. № 457 «Про затвердження Статуту залізниць України», наказ Міністерства транспорту України від 14 вересня 1997 р. № 363 «Про затвердження Правил перевезень вантажів автомобільним транспортом в Україні» та інші, які регулюють правовідносини, що пов'язані з переміщенням вантажу як в межах України, так і через кордон [4, с. 9].

Другий виняток з загального правила полягає в тому, що ГПК України закріплює виключний перелік господарських спорів, на які не поширюється досудовий порядок їх вирішення. Це спори про визнання договорів недійсними, спори про визнання недійсними актів державних та інших органів, підприємств і організацій, які не відповідають законодавству та порушують права й охоронювані законом інтереси підприємств та організацій, спори про стягнення заборгованості за опротестованими векселями, спори про стягнення штрафів Національним банком України з банків та інших фінансово-кредитних установ, а також на спори про звернення стягнення на заставлене майно. Ці спори вирішуються виключно в судовому порядку.

Крім того, не можна залишати прогалину в питаннях досудового врегулювання спорів, що виникають під час укладення господарських договорів, обов'язкових для сторін (наприклад з приводу державного замовлення для державних підприємств, сервіту, послуг

монополістів), спорів щодо укладання угод на підставі попередніх договорів та інших переддоговірних спорів, досить позитивно вирішених у чинному ГПК (ст. ст. 10, 11 ГПК), хоча й таких, що потребують певних удосконалень. Кількість таких спорів є достатньо великою, їх вирішення позначається на здатності відносин у сфері публічних договорів, державного замовлення, оренди майна тощо бути реалізованими. Отже, при неврегульованості процесуального механізму розгляду таких спорів, утворюються умови для дестабілізації господарських відносин.

З теоретико-правових позицій досудовий порядок урегулювання спорів – це сукупність заходів, які підлягають здійсненню стороною, права якої порушено, для безпосереднього вирішення спору, що виник, зі стороною, яка є порушником майнових прав чи інтересів. Деякі автори вважають, що досудове врегулювання господарських спорів – це сукупність заходів, здійснених підприємствами та організаціями, права яких порушені, для безпосереднього вирішення спорів, що виникли, з підприємствами та організаціями, які порушили майнові права й інтереси, до звернення з позовом до господарського суду.

Досудовий порядок зумовлюється поданням особливого документа – претензії. «Претензія – це матеріально-правова вимога одного з учасників спірних правовідносин до іншого, що є засобом урегулювання конфлікту самими сторонами без втручання інших осіб із боку держави й у вигляді господарського суду» [13, с. 604].

Подання претензії, порядок і строки її розгляду, повідомлення заявника про результати розгляду, а також відповідальність за порушення строків розгляду претензії передбачено статтями 6-9 ГПК України, ст. 222 ГК України. Частина 1 ст. 222 ГК України містить загальне правило, згідно з яким учасники господарських відносин, що порушили майнові права або законні інтереси інших суб'єктів, зобов'язані поновити їх, не чекаючи подання їм претензії чи звернення

до суду. Слід погодитися з думкою про те, що декларативність цієї норми зумовлена відсутністю будь-яких санкцій за невиконання правопорушником обов'язку поновити порушені права або інтереси інших суб'єктів. Із цього приводу уявляється доречним внести зміни до процесуального законодавства щодо відповідальності за порушення строків розгляду претензії у вигляді штрафу.

Відповідно до ст. 6 ГПК претензія повинна викладатися тільки в письмовій формі з дотриманням вимог щодо змісту й основних її реквізитів. У ній необхідно чітко і вичерпно викласти відомості про учасників спору, навести їх повне найменування, поштові і банківські реквізити з посиланням на чинне законодавство та умови договору (контракту). У претензії також викладаються конкретні вимоги до її одержувача про відновлення порушеного права заявника претензії з посиланням на докази (документи), якими підтверджуються обставини, що стали підставою для заяви претензії. У разі, коли вимоги претензії мають грошову оцінку, то в додатку до претензії або в самому тексті претензії необхідно викласти чіткий і обґрунтований розрахунок. В обґрунтування претензії заявник повинен додати до неї необхідні документи в оригіналі чи в належно засвідчених копіях (квитанції, довідки, акти передачі-прийому продукції, довіреності, акти експертизи тощо залежно від характеру і категорії спору).

Претензія має бути змістовною, з викладенням суті спору, визначенням предмета вимоги, обґрунтуванням його фактичними обставинами з посиланнями на правові норми [30, с. 59].

Правова природа претензії полягає в тому, щоб переконати боржника виконати зобов'язання добровільно, тому в тексті претензії мають міститися як вимоги про погашення заборгованості, так і мають бути викладені можливі негативні наслідки для боржника. Такими наслідками можуть бути покладення на боржника судових витрат, витрат на оплату послуг адвоката, експерта, суми нарахованої пені, 3 %

річних, індексу інфляції за період прострочення, штрафу, арешт банківських рахунків у порядку забезпечення позову та ін. Боржник має усвідомити, що повернення суми заборгованості або виконання інших зобов'язань – це лише питання часу, але якщо розв'язання конфлікту буде перенесене в судову площину, то це, хоч і відстрочить стягнення заборгованості, але збільшить її та ще й може ускладнити господарську діяльність при задоволенні судом заяви кредитора (позивача) про забезпечення позову.

З огляду на викладене доречним є висновок про переваги досудового порядку вирішення господарських спорів, оскільки це допоможе суттєво зекономити час; претензійний порядок є дешевшим; у випадку незадоволення претензії особа, яка її пред'явила, завжди можна звернутися до господарського суду, у претензії допускається частково завищити або занижити реальний розмір збитків. «Господарський суд під час розгляду справи буде витребувати більше доказів, ніж контрагент-боржник; при цьому безумовно, досудовий порядок урегулювання дозволяє зберегти нормальні відносини з контрагентом, співпраця з яким вигідна для кредитора як тепер, так і в майбутньому, а також ділову репутацію підприємства» [30, с. 61].

Однак деякі фахівці вказують і на вади досудового порядку, зокрема, це: відсутність можливості отримання акта преюдиційного характеру: ухвали чи рішення суду, в яких безпосередньо встановлюються факти, що мали місце при виникненні певних правовідносин, наприклад договірних, і, відповідно, дається юридична оцінка вчиненим діям (резолютивна частина рішення); немає жодної гарантії на позитивне вирішення конфлікту (за статистикою лише 5 % спорів вирішуються в досудовому порядку); імовірно, що винувата сторона не відповість у встановлений законом строк на претензію або просто проігнорує її. Це дасть їй можливість затягнути вирішення спору й виграти мінімум 2-3 місяці до звернення до суду; претензійний

порядок дасть винуватій стороні можливість на свою користь представляти обставини справи, навіть перекручувати факти на свою користь, давати неповний перелік документів, приховувати обставини справи й ухилятися від відповідальності; визнання або навіть часткове визнання претензії ще не свідчить, що вимоги будуть виконані.

Поняття мирової угоди було закріплено в ст. 78 ГПК на початку «малої судової реформи». До того часу можливість досягнення сторонами компромісного вирішення спірних питань законодавчо пов'язувалася з арбітруванням. Оскільки принцип арбітрування було виключено із числа галузевих функціональних принципів господарського судочинства, запроваджений у ГПК інститут мирової угоди мав би отримати детальнішу регламентацію, а до того судова практика вимушена долати прогалини у процесуальному законодавстві.

Мирова угода, яка може бути судовою або позасудовою, за визначенням Г. Ф. Шершеневича, є договором, у силу якого контрагенти зобов'язуються до взаємних поступок через сумнівність прав та обов'язків, які належать їм стосовно один одного. Метою такої угоди, як зазначав учений, є поганий мир, який, як відомо, кращий за хорошу сварку. У процесуальному аспекті мирова угода слугує засобом (інструментом) впливу на динаміку судового розгляду справи, адже затвердження судом мирової угоди, укладеної сторонами, є підставою для закриття (п. 1 ч. 1 ст. 205 ЦПК) або припинення провадження у справі (п. 5 ч. 1 ст. 80 ГПК). У випадку укладення сторонами мирової угоди, як і передачі ними спору на вирішення третейського суду, відбувається «зміщення» конфлікту, тобто перенесення його за межі державної влади (віддалення зі сфери загального консенсусу) у неопублічну сферу [32, с. 373].

Однією з проблем у науці господарсько-процесуального права є питання щодо затвердження апеляційною інстанцією мирової угоди, укладеної сторонами протягом апеляційного провадження. У

цивільному процесі передбачено можливість укладання мирової угоди як на стадії апеляційного, так і на стадії касаційного провадження (ст. ст. 306, 334 ЦПК України). У ГПК України чітко не визначено стадії судового процесу, на яких таке право сторін може бути реалізовано, при цьому при укладанні мирової угоди на стадії апеляційного розгляду справи, суд апеляційної інстанції, діючи у межах своїх повноважень, при затвердженні мирової угоди скасовує законне та обґрунтоване рішення суду першої інстанції та припиняє провадження у справі, тоді як ст.104 ГПК України такої підстави скасування судового рішення, як укладання сторонами мирової угоди, не передбачено.

Уявляється, що така прогалина в нормах ГПК України значно звужує можливість реалізації прав сторін на припинення спору та укладення мирової угоди та породжує неоднакову судову практику. тому процедура укладення мирової угоди в господарському процесі має бути процесуально вдосконалена шляхом внесення відповідних змін до ГПК України, якими мають бути закріплені права сторін на укладання таких угод під час апеляційного та касаційного провадження, права суду на затвердження такої угоди, що дозволить повною мірою сторонам у спорі реалізувати свої права та привести до однакового застосування процесуального законодавства господарськими судами України різних інстанцій [32, с. 389].

За своєю суттю мирова угода поєднує в собі аспекти матеріального і процесуального права. З позицій матеріального права мирова угода є цивільно-правовим правочином, спрямованим на зміну або припинення цивільних прав та обов'язків між сторонами. З позицій процесуального права затверджена судом мирова угода призводить до припинення провадження в справі. У літературі також висловлюється думка щодо питання про можливість укладення мирової угоди під умовою (ст. 61 ЦК України, оскільки рішення (а за аналогією також ухвала, постанова), відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 84, ГПК України, не може бути умовним.

Логічно визнати, що й мирова угода з таким її затвердженням судом не може бути укладеною під умовою. Це розуміння мирової угоди у господарському процесі певною мірою суперечить її правовій природі, оскільки за самою суттю мирова угода є угодою, укладеною під умовою. Сторони не можуть достовірно знати, чи затвердить суд умови мирової угоди, а саме ця обставина (необізнаність сторін) є обов'язковою для існування угод під умовою.

Крім інституту мирової угоди, за допомогою якого господарські спори підлягають вирішенню, можливо виділити на підставі норм чинного законодавства й інститут третейського розгляду господарських справ, який є однією з давніх і перевірених форм вирішення спорів.

Зарубіжний досвід свідчить, що третейський розгляд по праву стає інститутом, здатним ефективно конкурувати з державним здійсненням правосуддя у більшості господарських, цивільних та інших відносин та має свої значні переваги перед державним судочинством.

Третейське судочинство представляє собою певний засіб вирішення спорів, передусім цивільних і господарських, що виникають унаслідок відповідних суперечок, яке має досить чітку основу – функціонування на підставі норм чинного законодавства спеціальних судових органів, а саме – Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України, який діє на підставі Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» (далі – МКАС при ТПП України) і третейські суди [35, с. 4].

Як правило, третейські арбітражі створюються при профільних громадських організаціях, асоціаціях, торгово-промислових палатах та інших, що окрім авторитетності додає глибину знань, притаманну конкретним вузькоспеціалізованим арбітражам. Як приклад, при Всеукраїнській громадській організації «Всеукраїнська третейська ліга» створений та діє Постійний третейський суд «Страховий», який за своїми установчими документами є постійним третейським судом зі

спеціалізацією з розгляду страхових та фінансових спорів, що дає реальну практичну можливість значно швидше й ефективніше розглядати спори в зазначених сферах. Також у листопаді 2000 р. при ТОВ «Донецькагроконсалт» (Донецька сільська консультативна служба) створено перший в історії України спеціалізований Постійний третейський суд, який розглядав майнові та господарські спори, що виникали в аграрній сфері економіки.

Законодавством встановлені деякі вимоги до третейської угоди, а саме: письмова форма та момент укладання, тобто вона вважається укладеною, якщо вона підписана сторонами чи укладена за допомогою спрощеної системи укладання будь-якого договору, через обмін листами, повідомленнями по телетайпу, телеграфу або з використанням засобів електронного чи іншого зв'язку, що забезпечує фіксацію такої угоди, або через надсилання відзиву на позов, в якому одна зі сторін підтверджує наявність угоди, а інша сторона проти цього не заперечує. Також може бути посилення у відповідному договорі на документ, який містить умову про третейський розгляд спору, що й є третейською угодою за умови, що договір укладено в письмовій формі і це посилення є таким, що робить третейську угоду його невід'ємною частиною. У разі недодержання зазначеного, третейська угода, як передбачається законом, є недійсною [37, с. 78].

На практиці проблемним моментом є визначення суду в ситуації, якщо зацікавлена особа бажає оскаржити третейську угоду, оскільки одного боку третейська угода є правочином, тобто дією особи, яка спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, а тому коли особа бажає оскаржити зазначену угоду в судовому порядку, то перед нею постає запитання, до якого суду звертатися із заявою про визнання третейської угоди недійсною: до компетентного суду в розумінні закону України «Про третейські суди»

або до суду, якому підсудна справа про визнання недійсним правочину за процесуальними правилами, установленими ЦПК або ГПК України.

Таким чином існує практична проблема, яка має двобічну сторону невизначеності як для сторін, так і для судді, яка полягає в такому що поперше, щодо визначення суду, до якого потрібно подавати заяву про скасування третейської угоди, по-друге, судді, які розглядають таку категорію справ, як правило, не враховують та не застосовують положення ЗУ «Про третейські» суди, та як результат – виносять не завжди законні рішення [43, с. 35].

Уявляється, що потрібно застосувати системний підхід, тобто створити єдиний недержавний орган із відповідними відділенням на місцях, у якому б працювали досвідчені фахівці в галузі права та безпосередньо третейського судочинства, де б і розглядалися справи, щодо визнання третейських угод недійсними, скасування рішень третейських судів, видачі виконавчих документів на рішення третейських судів. Існування такої системи по-перше розвантажило б державні суди та по-друге сприяло розвитку інституту третейського судочинства в Україні. Сьогодні багато фахівців та науковців прихильників щодо третейського розгляду справ працюють над проектом закону України про внесення змін до Закону України «Про третейські суди», у якому передбачається ряд позитивних змін для вдосконалення діяльності третейських судів в Україні, а також і створення відповідної системи на чолі з недержавним органом, який буде розглядатиме вищевказані справи.

Отже, принцип стимулювання досудового, мирowego та арбітражного (третейського) вирішення спорів має комплексний характер, а його змістом є окремі процедури, які направлені на вирішення господарського спору без безпосередньої участі господарського суду, за виключенням випадків оскарження.

ВИСНОВКИ

Опрацювавши матеріали кваліфікаційної роботи, можна зробити наступні висновки:

1. Принципи господарського процесуального права – це його фундаментальні положення, основоположні правові ідеї, які визначають таку побудову господарського процесу, що забезпечує винесення законних та обґрунтованих рішень.

Значення принципів господарського процесуального права полягає в тому, що вони є орієнтиром у нормотворчій діяльності при вдосконаленні господарського процесуального законодавства; дозволяють господарському суду забезпечити повне з'ясування господарського процесуального законодавства та правильне його застосування згідно з дійсним змістом.

Господарський процесуальний кодекс України в ч. 3 ст. 2 містить перелік принципів господарського судочинства, а саме 1) верховенство права; 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 4) змагальність сторін; 5) диспозитивність; 6) пропорційність; 7) обов'язковість судового рішення; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи; 9) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у визначених законом випадках; 10) розумність строків розгляду справи судом; 11) неприпустимість зловживання процесуальними правами; 12) відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення.

2. Принципи господарського процесу пройшли довгий історичний шлях становлення, формування та закріплення та тісно пов'язані з історією виникнення й розвитку господарського судочинства взагалі.

Першими з'явилися загальноправові процесуальні принципи, на яких базується судочинство, а саме: розгляд та вирішення справ виключно судами, законність, незалежність суддів та підкорення їх закону, гласність судового процесу та ін.

Історія свідчить про можливості різноваріантного підходу до вирішення спорів між суб'єктами підприємницької діяльності. У багатьох країнах господарські спори вирішуються або в межах загальної судової системи, або за допомогою квазісудових органів, або спеціалізованими судами (наприклад по спорах у сфері фінансових, податкових відносин).

На підставі проведеного вище аналізу історичного шляху господарського процесуального судочинства взагалі та його принципів зокрема, їх основних засад можливо зробити такі висновки: виникнення та створення спеціальних судових господарських (арбітражних) органів відповідало економічним потребам держави, вони були одним із необхідних спеціальних державних інститутів, що забезпечували ефективний розвиток економічних відносин, вони сприяли поширенню економічного впливу регіону на світовий ринок як засіб правового забезпечення участі держави у світовому товарообігу, вони упорядкували ринкові відносини, захищали торгово-промислові економічні інтереси, сприяли економічному розвитку держави, оздоровленню міжнародних торговельних зв'язків.

3. Стаття 129 Конституції України закріплює основний загальноправовий принцип – це принцип законності. Преамбула та ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та ст. 4 ГПК України містить положення щодо змісту принципу законності, але прямо його не визначає.

В. Васильєв зараховує законність до загальнодержавних, політичних принципів, який водночас не втрачає самостійних правових гарантій у судочинстві. Законність – складне і багатогранне соціальне

явище. Незважаючи на це, можна виділити найбільш суттєві риси законності:

1) загальність вимоги дотримуватися і виконувати державні закони;

2) реалізація усіх державно-владних функцій виключно на підставі законів за умов чіткого дотримання посадовими особами прав громадян і гарантій від необґрунтованого притягнення їх до відповідальності або незаконного позбавлення тих чи інших благ;

3) рішуче припинення всіх порушень закону, від кого б вони не виходили, забезпечення невідкладної відповідальності за ці порушення. Також слід погодитись з автором про те, що принцип законності охоплює як матеріальне, так і процесуальне право. Його проголошення як однієї з основ діяльності господарських судів означає визнання останніх дійсно органами правосуддя у сфері економічних відносин.

Стаття 8 Конституції України визначає, що в Україні визнається і діє принцип верховенства прав. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Стаття 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» містить положення щодо завдання суду при здійсненні ним правосуддя, а саме завданням суду при здійсненні правосуддя є забезпечення: захисту гарантованих Конституцією України та законами прав та свобод людини і громадянина; захисту прав і законних інтересів юридичних осіб; інтересів суспільства і держави. Це означає, що суд як правовий інститут держави при здійсненні правосуддя виходить із пріоритету права перед іншими соціальними нормами, наприклад звичаями, мораллю тощо. Суд, здійснюючи правосуддя, повинен керуватися тільки Конституцією і законодавством України.

Незалежність суддів може залишатися декларативним положенням, якщо в державі не існуватимуть необхідні механізми її

забезпечення. Сам факт закріплення положень щодо гарантування такої незалежності Конституцією і законами України та заборони впливу в будь-який спосіб за відсутності чіткого механізму її забезпечення є важливою, але недостатньою умовою. Гарантії самостійності судів і незалежності суддів передбачено ст. 126 Конституції України, Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Однією з таких гарантій є особливий порядок призначення, обрання, притягнення до відповідальності та звільнення суддів. Безумовно, статус судді в державі залежить від порядку його обрання чи призначення.

4. Принцип свободи означає те, що право виступає як мірило свободи – політичної, економічної, ідеологічної. Принцип свободи реалізується через надання свободи вибору суспільного ладу і форми правління, забезпечення захисту прав людини і задоволення основних потреб її життя, формування органів державної влади шляхом народного волевиявлення, створення умов для утвердження в суспільстві норм гуманістичної моралі, користування різними соціальними послугами держави і приватних осіб та ін. Загальноправовий принцип свободи детально розкривається в таких галузевих принципах, як диспозитивність і змагальність.

Принцип рівності людини та громадянина перед законом та судом (далі – принцип рівності) є принципом усіх сучасних правових систем. Законодавче закріплення цього принципу є одним з величким здобутком суспільства, зумовленим об'єктивно існуючими імперативами цивілізації. Передусім, поява цього принципу пов'язана з розробленням теорій демократичної та правової держави та теорії громадянського суспільства. На ньому ґрунтуються праці представників школи природного права, які стверджують, що права людини зумовлені її природою, є невід'ємними та невідчужуваними.

5. Принцип процесуальної економії та оперативності в господарському процесі має певний зміст та ознаки. Доцільною є думка

про те, що принцип процесуальної економії пов'язаний не тільки із судовими витратами, але й з іншими процесуальними діями, зокрема, в господарському процесі застосовується лише письмове провадження, залучення та допит свідків у процесі не припускається. У господарському процесі не проводиться попереднє засідання, порядок ведення судового засідання визначається головуючим, що дає змогу розв'язувати питання процесу в спрощеному порядку. Господарський процес прямо не вимагає проведення судових дебатів. Розв'язання питання про їх проведення цілком покладається на суддю. Це в багатьох випадках економить час та сили учасників процесу.

Господарські суди здійснюють розгляд спорів у складі одного судді (головуючого) чи декількох – колегії. У словнику колегія визначається «група осіб, які утворюють керівний, дорадчий або розпорядчий орган (суддівська колегія)». Позитивною є думка про те, що колегіальний розгляд справи є однією з гарантій повного, всебічного й об'єктивного розгляду справ, винесення законного, обґрунтованого і справедливого вироку.

Розгляд справи в колегіальному складі суду означає, що всі процесуальні питання вирішуються судом колегіально, а також усі процесуальні документи мають підписуватись усіма суддями, які розглядають справу. Тобто під час колегіального розгляду справи жоден із суддів не вправі одноособово вчиняти будь-які процесуальні дії та підписувати процесуальні документи. Виняток становить наказ господарського суду, який підписується головуючим одноособово. Також одноособово підписується головуючим протокол судового засідання, як це передбачено ст. 81(1) ГПК України.

Отже, принцип колегіальності є важливим галузевим процесуальним принципом, який сприяє всебічному й повному розгляду справи та прийняттю обґрунтованого й мотивованого судового рішення.

б. За своєю суттю мирова угода поєднує в собі аспекти матеріального і процесуального права. З позицій матеріального права мирова угода є цивільно-правовим правочином, спрямованим на зміну або припинення цивільних прав та обов'язків між сторонами. З позицій процесуального права затверджена судом мирова угода призводить до припинення провадження в справі. У літературі також висловлюється думка щодо питання про можливість укладення мирової угоди під умовою (ст. 61 ЦК України, оскільки рішення (а за аналогією також ухвала, постанова), відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 84, ГПК України, не може бути умовним. Логічно визнати, що й мирова угода з таким її затвердженням судом не може бути укладеною під умовою. Це розуміння мирової угоди у господарському процесі певною мірою суперечить її правовій природі, оскільки за самою суттю мирова угода є угодою, укладеною під умовою. Сторони не можуть достовірно знати, чи затвердить суд умови мирової угоди, а саме ця обставина (необізнаність сторін) є обов'язковою для існування угод під умовою.

Крім інституту мирової угоди, за допомогою якого господарські спори підлягають вирішенню, можливо виділити на підставі норм чинного законодавства й інститут третейського розгляду господарських справ, який є однією з давніх і перевірених форм вирішення спорів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балюк І. А. Господарське процесуальне право : навч.-метод. посіб. К. : КНЕУ, 2002. 224 с.
2. Беяневич О. Верховенство права і законність як принципи господарського процесуального права. Право України. 2011. № 6. С. 13-20.
3. Боровик С. С., Джунь В. В., Мудрий С. М. Захист прав суб'єктів господарювання в арбітражних судах України К. : Оріон, 2001. 228 с.
4. Братківський К. Правовий статус третейських судів в Україні. Юридична газета. 2005. № 7 (43). 27 квітня. С. 9.
5. Бутирський А. А. Правове регулювання принципів здійснення правосуддя в адміністративному та господарському судочинстві. Судова апеляція. 2010. № 2 (19). С. 18-21.
6. Гожуловський О.Ю. Історичний розвиток принципів господарського судочинства. Магістерські студії. Альманах. Вип. 20. Херсон. ХДУ, 2020.
7. Гожуловський О.Ю. Щодо принципів господарського судочинства. Матеріали І Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (10-11 квітня 2020 року). Том І. Херсон: Херсонський державний університет, 2020. С. 201-203.
8. Горевий В. Досудове врегулювання господарських спорів: сутність проблеми, окремі шляхи їх вирішення. Підприємництво, господарство і право. 2009. № 9. С. 90-92.
9. Господарське процесуальне право : підручник / за ред. О. П. Подцерковного, М. Ю. Картузова. Х. : Одиссей, 2011. 400 с.
10. Господарське процесуальне право України : підруч. / за заг. ред. В. Д. Чернадчука. Суми : Університетська книга, 2006. 331 с.
11. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 6. Ст. 56.

12. Господарські суди в Україні: правові засади організації та здійснення правосуддя / за ред. Д. М. Притика. К. : Ін-Юре, 2002. 624 с.
13. Грек Б. М. Господарський процес України (у схемах) : навч. Посіб. К. : Прецедент, 2006. 181.
14. Заєць А. П. Принцип верховенства права (теоретично-методологічне обґрунтування). Вісник Академії правових наук України. 1998. № 1. С. 3-15.
15. Зуєва Л. Є. Щодо принципу досудового врегулювання господарських спорів. Актуальні проблеми держави і права. 2012. Вип. 61. С. 604-610.
16. Зуєва Л. Є. Щодо проблеми визначення системи принципів господарського процесу. Наше право. 2011. № 4. Ч. 1. С. 108-113.
17. Колодій А. М. Принципи права України : моногр. К. : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
18. Конституція України, прийнята на П'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
19. Кройтор В. А. Принцип забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду. Право і безпека. 2009. № 1. С. 198-205.
20. Кройтор В. А. Принцип одноособового та колегіального розгляду справ у порядку цивільного судочинства. Університетські наукові записки. 2009. № 3 (31). С. 51-54.
21. Куйбіда Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи. К. : Атіка, 2004. 288 с.
22. Любовнікова Т. Правозабезпечувальні гарантії незалежного правосуддя в Україні. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2006. № 11. С. 144-151.

23. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / за заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Щербини. 2-е вид., перероб. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2008. 720 с.
24. Ніколенко Л. Взаємозв'язок принципів змагальності, диспозитивності та процесуальної рівності учасників у господарському процесі. Підприємництво, господарство і право. 2008. № 10. С. 51-55.
25. Організація судової влади в Україні : навч. посіб. / за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової. Х. : Одиссей, 2007. 328 с.
26. Павленко Д. Добросовісність сторін як принцип господарського процесуального права. Юридичний журнал. 2005. № 5. С. 112-118.
27. Підпригора О.А. Основи римського приватного права : підруч. для студ. юрид. вузів та факульт. К. : Вентурі, 2007. 336 с.
28. Подковенко Т. О. Законодавство про судоустрій та судочинство у період гетьманату Павла Скоропадського. Держава і право: Зб. наук. праць. 2008. Вип. 41. С. 147-153.
29. Подцерковний О. До проблеми примирення сторін у господарському процесі. Українське комерційне право. 2011. № 11. С. 20-26.
30. Попов Ю. Застосування Закону України «Про третейські суди» у господарському судочинстві. Українське комерційне право. 2011. № 11. С. 59-67.
31. Портнов А. В. Принципи конституційного судочинства та їх правозастосування. Вісник Верховного Суду України. 2009. № 9 (109). С. 33-37.
32. Притика Д. М. Арбітражний процес. У 2 ч. : навч. посіб. / за ред. Д. М. Притики. Х. : Консул, 2011. Ч. 2. 416 с.
33. Рабінович П. М. Верховенство права. Юридична енциклопедія : в 6 томах. К. : Українська енциклопедія, 2008. С. 212-213.

34. Роїна О. М. Господарський процес : практ. посіб. 2 вид. К. : КНТ, 2005. 208 с.
35. Самойленко А. Альтернатива судовим баталіям: переговори, медіація та третейський суд. Правовий тиждень. 2010. № 17. С. 4-5.
36. Саранюк В. І. Принцип верховенства права і судочинство. Наше право. 2011. № 1. Ч. 2. С. 70-76.
37. Святогор О. Застосування мирової угоди в господарському процесі та виконавчому провадженні: окремі аспекти. Право України. 2013. № 1. С. 78-83.
38. Стасюк С. Досудове врегулювання спору: можливість чи необхідність? Юридична газета. 2004. № 20 (32). С. 3.
39. Теньков С. О. Науково-практичний коментар до Господарського кодексу України. К. : А.С.К., 2007. 720 с.
40. Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов и фак-в / Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. М. : Издательская группа НОРМАИНФРА·М, 2002. 570 с.
41. Ткачук П. Застосування принципу верховенства права судами конституційної та загальної юрисдикції. Вісник Конституційного суду України. 2015. № 5. С. 94-101.
42. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. Відомості Верховної Ради України. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.
43. Чопко Ю. Оновлені принципи господарського процесу. Юридичний журнал. 2002. № 4. С. 42-45.
44. Чупрун О. Поняття мирової угоди. Юридичний журнал. 2003. № 5. С. 35-36.
45. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. К. : Український центр правничих студій, 2011. 302 с.
46. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: академічний курс : підруч. К. : Ін Юре, 2005. 624 с.

47. Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для юрид. спец. вищ. закл. осв. К. : Ін Юре, 2007. 608 с.